

SŁAWOMIR JASTRZĘBSKI

UWAGI O CHRONOLOGII I PERIODYZACJI KULTURY CUCUTENI-TRYPOLÉ

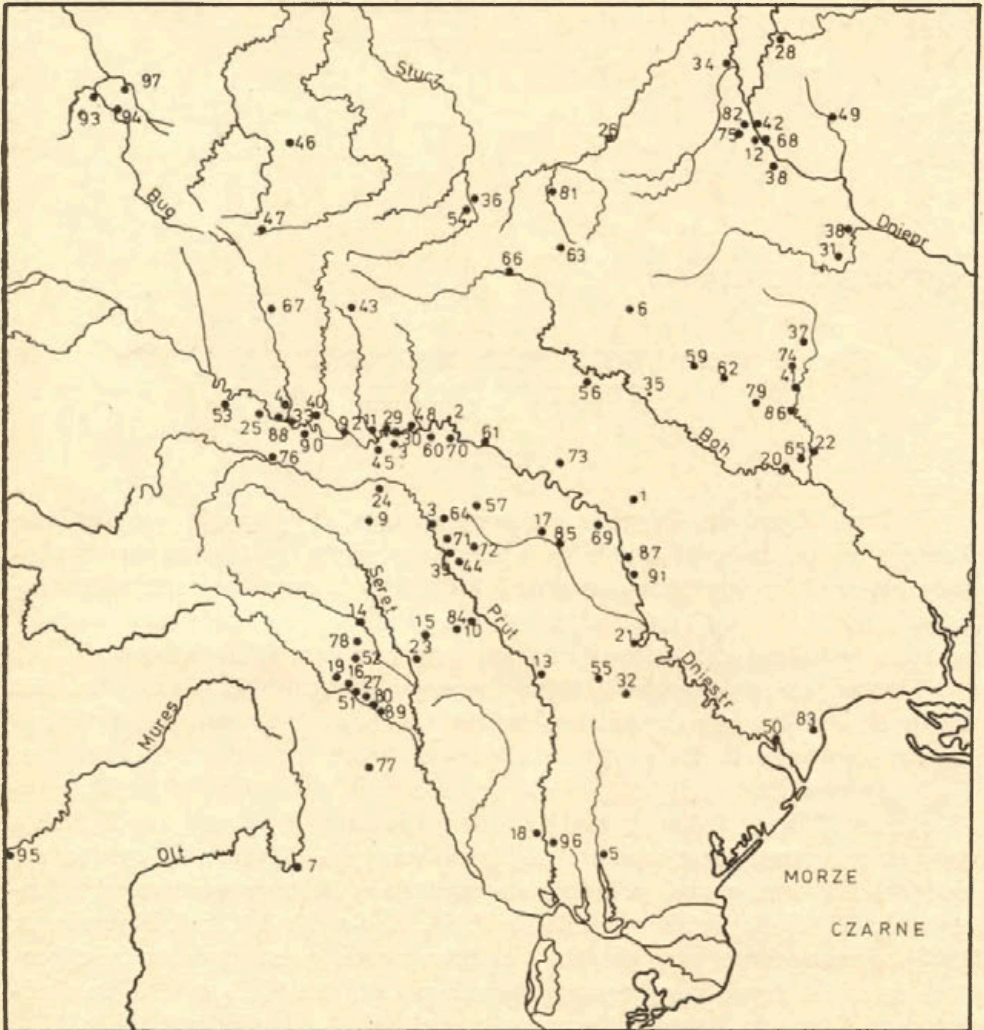
WSTĘP

Kultura Cucuteni-Trypole zajmuje szczególną pozycję w neolicie Europy Południowo-Wschodniej. Obejmuje swym zasięgiem przeważający obszar Ukrainy prawobrzeżnej, Mołdawię, Besarabię oraz południowo-wschodni Siedmiogród, stanowiąc najbardziej na północny wschód wysunięty człon północnobałkańskich kultur z ceramiką malowaną.

Wpływ jaki wywierała kultura Cucuteni-Trypole (KC-T) na stosunki kulturowe w Europie Środkowej nie rysuje się dostatecznie jasno. Wskazuje się co prawda na pewne kontakty KC-T z kulturami Tiszapolgar, Bodrogkeresztur i wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej¹ (I. Bognar-Kutzian 1972; S. Šiška 1970; A. Kulczycka-Leciejewiczowa 1979), brak jednak szerszego opracowania tej problematyki. Wyraźniej rysują się związki KC-T z grupą południowo-wschodnią kultury pucharów lejko-watych (KPL; K. Jażdżewski 1958; J. M. Zacharuk 1959; J. Kowalczyk 1968). Powszechnie przyjęło się synchronizowanie, na podstawie importów ceramiki trypolskiej występujących w osadach KPL w Gródku Nadbużnym, Zimnem, Leźnicy i szeregu innych (M. A. Peleščišin 1971, s. 238), tzw. fazy klasycznej grupy południowo-wschodniej KPL z etapem C/II kultury Trypole². Uzyskanie dużej serii dat ¹⁴C dla grupy południowo-wschodniej KPL pozwala w sposób pewny datować fazę klasyczną na ok. 3100-2500 BC (J. Kruk 1980, s. 26) podczas, gdy etap C/II kultury Trypole powszechnie datuje się na ok. 2600-2000 BC (V. G. Zbenovič 1976, s. 43). Powstaje więc wątpliwość co do prawidłowości klasyfikacji chronologicznej importów ceramiki trypolskiej w osadach KPL. Stwierdzić jednak należy, że wspomniane materiały posiadają ściśle odpowiedniki w ceramice związanej z horyzontem Wychwatincy-Usatowo należą-

¹ Termin zaproponowany przez J. Gurbę (1973).

² Nazwy kultur archeologicznych uformowane od nazw miejscowości i rzek używane są w pracy z zachowaniem eponimu w formie oryginalnej (rzeczowni-kowej).

Ryc. 1. Rozmieszczenie stanowisk wymienianych w pracy

Kultura Cucuteni-Trypole: 1. Aleksandrowka, 2. Biernaszewka, 3. Biernowo-Łuka, 4. Bilcze Złote, 5. Bołgrad, 6. Borisowka, 7. Bradu, 8. Brynzeny-Cyganka, 9. Corlăteni, 10. Cucuteni, 11. Cwinklówce, 12. Czapajewka, 13. Danku, 14. Drăgușeni, 15. Erbiceni, 16. Fedeleșeni, 17. Floreszti, 18. Foltești, 19. Frumușica, 20. Gajworon, 21. Golerkany, 22. Grielowka, 23. Hăbășești, 24. Horodiștea, 25. Horodnica, 26. Horodsk, 27. Izvoare, 28. Jewminki, 29. Kadiiwcy-Bawki, 30. Kadiiwcy-Burakiwka, 31. Kanoncza, 32. Karbuna, 33. Kasperowce, 34. Kazarowiczi, 35. Kliszczew, 36. Kołodajnoje, 37. Kołodistoje, 38. Kołomijszczina, 39. Koseszti, 40. Koszyłowce, 41. Krasnostawka, 42. Krasnyj Chutor, 43. Krutoborodincy, 44. Kubań, 45. Lenkowce, 46. Listwin, 47. Łozy, 48. Łuka Wróbliewieckaja, 49. Łukaszi, 50. Majaki, 51. Mărgineni, 52. Nedeia-Ghelăiești, 53. Niezwisko, 54. Nowo-Czartoria, 55. Nowyje Ruseszti, 56. Peczera, 57. Petreni, 58. Piekary, 59. Pieniżkowo, 60. Poliwanow Jar, 61. Popow Gorod, 62. Popudnia, 63. Powołocz, 64. Rogożany, 65. Sabatinowka, 66. Sandraki, 67. Semieniwi-Zieleńcze, 68. Sofijewka, 69. Sołonzeny, 70. Soroki-Post, 71. Stare Druitory, 72. Stari Karakuszany, 73. Stina, 74. Suszkowka, 75. Szczerbaniwka, 76. Szpieniece, 77. Tirgu Ocna-Podei, 78. Tirpești, 79. Tomaszewka, 80. Traian, 81. Trojanow, 82. Trypole, 83. Usatowo, 84. Valea Lupului, 85. Warwarowka, 86. Władimirowka, 87. Wychwatincy, 88. Zaleszczyki, 89. Zănești, 90. Zwienjaczin, 91. Zury, 92. Zwaniec; Inne kultury: 93. Gródek Nadbużny, 94. Leźnica, 95. Turdaș, 96. Wulkaneszti, 97. Zimne

cym wg klasyfikacji T. S. Passek do etapu C/II. Zachodzi więc podejrzenie, że systemy chronologiczne dla eneolitu ziem polskich oraz eneolitu Ukrainy wykazują istotne rozbieżności. Konieczne jest więc dokładniejsze przestudiowanie chronologii i periodyzacji KC-T, szczególnie wobec znacznego przyrostu datowań ^{14}C dla tej kultury i kultur sąsiednich, zwłaszcza że ostatnie całościowe opracowanie tej problematyki powstało przed 15 laty (M. Gimbutas 1965).

Historia badań nad KC-T stanowi swoisty przyczynek do „geografii badań archeologicznych”. Na przełomie XIX i XX w. materiały tej kultury wyróżniono i zdefiniowano na dwu niemal krańcowych obszarach jej rozprzestrzenienia. W wyniku swoich badań prowadzonych w okolicach Kijowa W. W. Chwojko (1901) wyodrębnił nad środkowym Dnieprem kulturę Trypole. Nieco wcześniej G. Diamandi (1899) opublikował pierwsze materiały ze stanowiska Cucuteni w Mołdawii. Fakt ten determinował przez długi okres, bo praktycznie do lat sześćdziesiątych XX w., rozłączne traktowanie kultur Cucuteni i Trypole, co prowadziło do wypracowania oddzielnej chronologii i periodyzacji obu kultur³. Efektem takiego postępowania są jeszcze dziś odczuwalne trudności w synchronizacji obu członów KC-T.

Zaznaczyć ponadto należy, że ożywiona dyskusja zarówno nad początkami, jak i schyłkiem KC-T sprawia, iż jej ramy chronologiczne nie rysują się dostatecznie ostro. Do szczegółowej dyskusji nad tym problemem powrócimy w dalszej części pracy.

³ Wspomnieć tu także należy o pracach archeologów polskich prowadzonych od schyłku lat siedemdziesiątych XIX w. w dorzeczu górnego i środkowego Dniestru. Pozwoliły one na wyróżnienie „kultury ceramiki malowanej”. Polskie prace nad periodyzacją kultury Trypole podsumował K. Majewski (1947).

Fig. 1. Distribution of the localities mentioned in the article

Cucuteni-Tripolye Culture: 1. Aleksandrovka, 2. Bernaševka, 3. Bernovo-Luka, 4. Bilcze Złote, 5. Bolgrad, 6. Borisovka, 7. Bradu, 8. Brynzeny-Cyganka, 9. Corlăteni, 10. Cucuteni, 11. Cviklovce, 12. Căpăevka, 13. Danku, 14. Drăgușeni, 15. Erbiceni, 16. Fedeleșeni, 17. Florești, 18. Foltești, 19. Frumusica, 20. Gajvoron, 21. Golerkany, 22. Grenowka, 23. Habasesti, 24. Horodniștea, 25. Horodca, 26. Horodsk, 27. Izvoare, 28. Jevminki, 29. Kadiivcy-Bavki, 30. Kadiivcy-Burakivka, 31. Kanoniča, 32. Karbuna, 33. Kasperovce, 34. Kazaroviči, 35. Klišče, 36. Kolodjažnoe, 37. Kolodistoe, 38. Kolomijščina, 39. Kostești, 40. Koszyłowce, 41. Krasnostavka, 42. Krasnyj Chutor, 43. Kru-toborodincy, 44. Kuban', 45. Lenkovce, 46. Listvin, 47. Lozy, 48. Luka Vrubleveckaja, 49. Lukași, 50. Majaki, 51. Mărgineni, 52. Nedeia-Ghelăești, 53. Nezvisko, 54. Novo-Cartorja, 55. Novye Rusești, 56. Pečera, 57. Petreni, 58. Pekary, 59. Pieniżkovo, 60. Polivanov Jar, 61. Popov Gorod, 62. Popudnia, 63. Povołoč, 64. Rogożany, 65. Sabatinovka, 66. Sandraki, 67. Semeniv-Zelen'ce, 68. Sofievka, 69. Solončeny, 70. Soroki-Post, 71. Stare Druitory, 72. Stari Karakușany, 73. Stina, 74. Suškovka, 75. Ščerbanivka, 76. Sîpenice, 77. Tîrgu Ocna-Podei, 78. Tirpești, 79. Tomaševka, 80. Traian, 81. Trojanov, 82. Tripolye, 83. Usatovo, 84. Valea Lupului, 85. Varvarovka, 86. Vladimirovka, 87. Vychvatincy, 88. Zaleszczyki, 89. Zănești, 90. Zvenjačîn, 91. Żury, 92. Zvanec. Other cultures: 93. Gródek Nadbużny, 94. Leźnica, 95. Turdaș, 96. Vulkanesti, 97. Zimne

PERIODYZACJA KULTURY CUCUTENI-TRYPOLE

Uwagi o periodyzacji KC-T rozpoczniemy od przedstawienia procesu kształtowania się poglądów w tym zakresie (ryc. 1).

Klasyczny model wewnętrznego podziału chronologicznego kultury Trypole na obszarze Ukrainy wypracowała T. S. Passek (1949). System ten, uzupełniany i modyfikowany, do chwili obecnej stanowi ramowy szkielet chronologii i periodyzacji tej kultury. Niżej przedstawiamy jego pierwotną wersję w ujęciu tabelarycznym z rozbiem na główne regiony geograficzne (tab. 1). Krótko jedynie komentując model T. S. Pas-

Tabela 1. System periodyzacji kultury Trypole wg T. S. Passek (1949)

Table 1. Division into periods of the Tripolye culture, according to T. S. Passek (1949)

	Etapy kultury Trypole	Nizina Nadczarnomorska	Dorzecze Prutu i Seretu	Środkowy Dniestr	Środkowy Boh	Górny Dniestr	Środkowy Dniepr	Wschodni Wołyń
późny	C/II- γ/II	γ/II	-	-	C/II γ/II	C/II	C/II	C/II
środkowy	C/I- γ/I	-	γ/I	γ/I	C/I γ/I	-	C/I	-
	B/II	-	+	+	+	+	+	-
	B/I	-	+	+	+	+	-	-
wczesny	A	-	+	+	+	-	-	-

sek przypominamy, że w ramach późnego okresu⁴ kultury Trypole wyróżnione zostały przez tę badaczkę dwa warianty terytorialne, które umownie można określić jako „północny” (C) i „południowy” (γ). Zasięg ich pokrywa się częściowo w dorzeczu środkowego Bohu. Zwrócić także należy uwagę na „rozprzestrzenienie się kultury Trypole” u schyłku jej rozwoju (etap C/II-γ/II) na obszary, gdzie dotychczas ona nie występowała (Nizina Nadczarnomorska, Wołyń), a także na brak materiałów etapu γ/II na rdzennie trypolskich obszarach dorzecza środkowego Dniestru.

Monograficzne opracowanie wyników intensywnych badań nad kulturą Trypole prowadzonych w latach pięćdziesiątych na tym ostatnim terenie (T. S. Passek 1961a) pozytywnie wg autorki weryfikuje sformu-

⁴ W literaturze radzieckiej powszechnie stosuje się, za T. S. Passek (1949), termin „etap” w podwójnym znaczeniu; szerszym, tj. etap wczesnotrypolski (A), etap środkowotrypolski (B), etap późnotrypolski (C) oraz węższym, np. etap C/I, etap C/II. W niniejszej pracy termin „etap” stosujemy jako pojęcie węższe odpowiadające etapom kultury Cucuteni. W znaczeniu szerszym, tam gdzie to konieczne, zastępujemy go terminem „okres”, np. „późny okres kultury Trypole”.

łowany przez nią uprzednio system periodyzacji. Należy jednak zwrócić uwagę na pewne modyfikacje, jakie wprowadza T. S. Passek do periodyzacji późnego okresu kultury Trypolie (tab. 2). Największe konsekwencje pociągają za sobą dwie z nich. Po pierwsze zrezygnowanie z podziału wspomnianego okresu na obszarze wariantu „południowego” i wprowadzenie etapu γ /I- γ /II — tzw. horyzontu usatowskiego, synchronizowanego z Cucuteni B (Valea Lupului), pomimo iż w tekście niejednokrotnie operuje jeszcze autorka określeniami γ /I i γ /II. Po drugie rozpatrywanie

Tabela 2. Periodyzacja późnego okresu kultury Trypolie wg T. S. Passek (1961a)

Table 2. Division into periods of the late period of the Tripolye culture, according to T. S. Passek (1961a)

Późny okres kultury Trypolie	Nizina Nadczarnomorska (grupa usatowska)	Dorzecze Prutu i Seretu (grupa usatowska)	Środkowy Dniestr (grupa środkowodniestrzańska)	Środkowy Boh (grupa południowobuzańska i usatowska)	Górny Dniestr (grupa koszyłowicka i środkowodniestrzańska)	Środkowy Dniepr (grupa kijowsko-sołtjewska)	Wołyń (grupa horodsko-wołyńska)
C/II	-	-	-	-	+	+	+
γ /I- γ /II	+	+	+	+	+	-	-
C/I	-	-	-	-	+	+	-

późnego okresu kultury Trypolie w ramach „terytorialno-chronologicznych wariantów odpowiadających grupom plemiennym” (T. S. Passek 1961a, s. 175). Powstały w ten sposób trudności z synchronizacją stanowisk obu wyróżnionych wcześniej wariantów terytorialnych: „północnego” i „południowego”, mimo stosowania pojęcia późnotrypolskiego horyzontu Usatowo-Horodsk. Dodatkowo na pewnych obszarach (np. dorzecza górnego Dniestru i środkowego Bohu) współwystępują stanowiska dwu „grup terytorialno-chronologicznych” periodyzowane w ramach różnych systemów („południowego” i „północnego”).

Wydaje się, że modyfikacje dokonane przez autorkę spowodowane były brakiem na terenie wariantu „południowego” materiałów, mogących być pewnie synchronizowanymi z etapem C/I na „północy”, gdyż w zestawieniu kartograficznym stanowisk późnotrypolskich (T. S. Passek 1961a, ryc. 51) znalazły się wszystkie stanowiska datowane na etap γ /I- γ /II, podczas gdy wariant „północny” reprezentowany jest wyłącznie przez etap C/II (brak stanowisk typu Kołomijszczina I).

Pełną i nadal stosowaną przez wielu badaczy periodyzację kultury Cucuteni i poprzedzającej ją Precucuteni, a także próbę synchronizacji z kulturą Trypolie przedstawił po raz pierwszy V. Dumitrescu (1963; zob. tab. 3). Jednakże synchronizację obu członów KC-T utrudniało niejednokrotnie ich rozwarstwienie chronologiczne, w wyniku czego powstały

Tabela 3. Periodezacja kultury Cucuteni-Trypole wg V. Dumitrescu (1963)
 Table 3. Division into periods of the Cucuteni-Tripolye culture, according to V. Dumitrescu (1963)

Cucuteni	Trypole
B3	C/I
B2	
B1	
A-B2	B/II
A-B1	
A4	B/I
A3	
A2	
A1	
Precucuteni III	A
Precucuteni II	
Precucuteni I	

w ogólnym schemacie synchronizacyjnym pewne luki, np. brak „trypolskich” odpowiedników faz A1, A2 i A4.

Zwraca uwagę zaliczenie przez V. Dumitrescu materiałów z Florești do kultury Precucuteni II, podczas gdy w ujęciu badaczy radzieckich (T. S. Passek 1961a) mają one reprezentować kulturę Boian-Giulești. Dalsze trudności w synchronizowaniu obu kultur powodowane są wg V. Dumitrescu pewnym opóźnieniem (lub odmiennym rytmem rozwojowym) północnych i północno-wschodnich peryferii KC-T na etapie Cucuteni A-B i B (Trypole B/II i C/I). Nadto badacz ten proponuje włączać do etapu B/II kultury Trypole tylko te stanowiska, które mają ściśle odpowiedniki w Cucuteni A-B. Natomiast zaliczane do tej pory do etapu B/II takie stanowiska, jak Władimirowka, Petreni czy Szipienice odnieść należałoby do etapu C/I, gdyż wykazują silniejsze związki z Cucuteni B (V. Dumitrescu 1963, s. 21 n.). Rozwój KC-T kończy się wg tego autora na etapie Cucuteni B odpowiadającym Trypolu C/I-γ/I. Natomiast „trypolski” etap C/II-γ/II nie stanowi prostej kontynuacji KC-T, lecz ze względu na swe odmienności kulturowe i gospodarcze rozpatrywany jest jako samodzielna kultura Usatowo-Horodsk z rumuńskim odpowiednikiem Horodiștea-Foltești. Ciekawe jednak, że V. Dumitrescu (1963, s. 306) widzi pewne cechy mogące wskazywać na częściową współczesność kultury Usatowo-Horodsk i kultury Cucuteni B.

Istotne dla periodezacji wczesnego etapu kultury Trypole było wyróżnienie przez W. N. Danilenkę (1962) najstarszych materiałów trypolskich nad środkowym Bohem oraz podjęcie nowej próby synchronizacji tego etapu z kulturą Precucuteni (tab. 4).

Opierając się na stratygrafii stanowiska Nowyje Ruseszti, W. I. Markiewicz (1970, s. 65) sugeruje istnienie fazy przejściowej pomiędzy etapami A i B/I kultury Trypole (Nowyje Ruseszti I; tab. 5).

Tabela 4. Periodyzacja etapu A kultury Trypole i próba synchronizacji z kulturą Precucuteni i Cucuteni A wg W. N. Danilenki (1962)

Table 4. Division into periods of the A stage of the Tripolye culture and an attempt of synchronization with the Precucuteni and Cucuteni A, according to V. N. Danilenko (1962)

Cucuteni		Trypole	
Stanowiska	Etap—faza	Etap—faza	Stanowiska
	A	A3	Borisowka, Popow Gorod
Izvoare I/2	Precucuteni III	A2	Grienowka, Łuka Wróbliewieckaja
Izvoare I/1	Precucuteni II	A1	Sabatinowka II
Zănești	Precucuteni I		

Tabela 5. Periodyzacja okresu przejściowego pomiędzy etapami A i B/I kultury Trypole wg W. I. Markiewicza (1970)

Table 5. Division into periods of the transition phase between stages A and B/I of the Tripolye culture, according to V. I. Markevič (1970)

Trypole	Stanowiska
B/I (Izvoare II/1)	Nowyje Ruseszti 2
A/BI	Nowyje Ruseszti 1, Karbuna
A	Golerkany, Sołonczeny, Biernowo Łuka, Lenkowce, Łuka Wróbliewieckaja

Kolejnym etapem, podsumowującym stan badań nad kulturą Trypole, jej chronologią i periodyzacją, była publikacja I tomu „Archeologii Ukrainской RSR” (Pervisna archeologija 1971). Kultura Trypole została tu opracowana przez liczny zespół autorski, co niestety nie pozwoliło na jednolite przedstawienie jej problematyki, a w niektórych przypadkach doprowadziło do rozbieżności pomiędzy autorami. Stąd praca ta nie zawiera jednolitego modelu periodyzacji i chronologii kultury Trypole. Jedną z generalnych cech opracowania jest odczuwalna potrzeba modyfikacji systemu periodyzacyjnego T. S. Passek, ze względu na pojawienie się w materiałach kultury Trypole znamion pewnych różnic terytorialnych (Pervisna archeologija 1971, s. 150).

Odnosnie do wczesnego (A) etapu kultury Trypole istotne jest wprowadzenie przez S. M. Bibikowa (1971, s. 162) podziału na dwie fazy: A/I (m. in. Łuka Wróbliewieckaja) i A/II (Horodnica, Sołonczeny, Sabatinowka II, Karbuna). Fazę A/I synchronizuje autor z Izvoare I/2

(Precucuteni III — S. M. Bibikov 1971, s. 163) w związku z czym należy przypuszczać, że Trypole A/II można synchronizować z Cucuteni A1 (tab. 6).

Tabela 6. Periodezykacja etapu A kultury Trypole wg S. M. Bibikowa (1971)
Table 6. Division into periods of the A stage of the Tripolye culture, according to S. M. Bibikov (1971)

Cucuteni	Trypole
A1	A/II
Precucuteni III	A/I
Boian—Giulești (Precucuteni II)	Floreszti

W ujęciu T. G. Mowszy (1971a, s. 167 n.) po raz pierwszy przy omawianiu środkowego okresu kultury Trypole uwzględnione zostało jej zróżnicowanie terytorialne. System periodezykacji prezentowany przez autorkę nie wnosi zasadniczych zmian do klasycznego modelu T. S. Pask, sygnalizuje jednak pewne zróżnicowanie chronologiczne w obrębie etapu B/II (tab. 7).

Opracowanie późnego okresu kultury Trypole w „Pervisnoj archeologii” wskazuje na pogłębienie się tendencji do rozpatrywania schyłku

Tabela 7. Synchronizacja stanowisk etapów B/I, B/II i C/I kultury Trypole z periodezykacją kultury Cucuteni wg T. G. Mowszy (1971a)

Table 7. Synchronization of the sites of stages B/I, B/II and C/I of the Tripolye culture with the chronology of the Cucuteni culture, according to T. G. Mowša (1971a)

Cucuteni	Górny Dniestr	Środkowy Dniestr	Moldawia	Boh	Środkowy Dniepr	Trypole	
B			Petreni	Suszkowka, Tomaszewka	Kołodmjszczina I	Kanoncza, Piekary	C/I
A—B2	Niezwisko 2	Kadiiwcy-Burakiwka, Poliwanow Jar II,	Soroki-Post	Władimirovka,	Kołodmjszczina II	Pilipcze	B/II
A—B1	Horodnica II Niezwisko 1	Kadiiwcy-Bawki	Żury, Sołonczeny II/2	Kołodmjszcziny			
A2	Horodnica	Poliwanow Jar III	Kosteszti II, Stare Druitory II	Sabatynowka I			B/I

tej kultury w ramach grup terytorialno-chronologicznych. Brak jednak całościowego ujęcia problematyki tego okresu. Przyjęto jedynie generalną zasadę niestosowania w periodyzacji podziału na wariant „północny” i „południowy” oraz używania dla późnego okresu kultury Trypole określenia — okres („etap”) C. Konsekwentnie traktuje się także etap C/II jako genetycznie związany z kulturą Trypole i stanowiący ewolucyjne przejście od etapu C/I. Do tego ostatniego zaliczone zostały „typy”⁵: Koszyłowce nad górnym Dniestrem (J. M. Zacharuk 1971, s. 180), Kołomijszczina I nad środkowym Dnieprem (T. G. Movša 1971b, s. 193), Sabatinowka nad Bohem, Kanoncza-Piekary nad środkowym Dnieprem w okolicach Kaniewa oraz osada Kazienna Hromada na Wołyniu (T. G. Movša 1971b, s. 196; N. M. Šmaglij 1971, s. 209). Tylko dwa pierwsze „typy” zostały w opracowaniu omówione szerzej. Etap ten synchronizowany jest z Cucuteni B. Zwraca uwagę brak materiałów datowanych na etap C/I nad środkowym i dolnym Dniestrem.

Występujące niejednokrotnie kontrowersje pomiędzy autorami co do synchronizacji poszczególnych „typów” (grup terytorialno-chronologicznych) późnego okresu kultury Trypole nie pozwalają na przedstawienie jednolitego modelu jego periodyzacji. Zestawienie sugestii autorów przedstawia tab. 8.

Table 8. Synchronization of sites of stages C0I and C/II of the Tripolye culture, on the basis of “Pervisna archeologia” (1971)

Table 8. Synchronization of sites of stages C/I and C/II of the Tripolye culture, on the basis of “Pervisna archeologija” (1971)

Trypole	Nizina Nadczarnomorska	Dorzecze Prutu i Seretu	Środkowy Dniestr	Środkowy Boh	Górny Dniestr	Środkowy Dniepr	Wołyń
C/II	Usatowo ¹	Foltești	Kasperowce Wychwatnicy ¹ , Solonczyeny II	Peczera	Kasperowce	Sofijewka, Łukaszi II faza	Horodsk Trojanow Kołodjażnoje
C/I		Cucuteni B, Valca Lupului		Suszkowka	Koszyłowce	Łukaszi I faza, Kołomijszczina I, Kanoncza, Piekary,	Kazienna Hromada

¹ Wg W.G. Zbienowicza (1971, s. 192) typ Usatowo i Wychwatnicy współczesny jest typom Horodsk i Sofijewka.

⁵ W literaturze radzieckiej: „pamjatniki tipa ...” = „zabytki typu ...”. Określenie to odpowiada w przybliżeniu polskiemu terminowi „grupa kulturowa”.

Istotnej modyfikacji systemu periodyzacji etapu C/II dokonała równolegle T. G. Mowsza wprowadzając pojęcie tzw. „grupy północnej” (T. G. Movša 1971c, s. 45). Terminem tym obejmuje autorka najmłodsze materiały związane z kulturą Trypole z dorzecza środkowego i górnego Dniestru, środkowego Bohu, międzyrzecza Prutu i Seretu oraz, z pewnymi zastrzeżeniami, Wołyń. W obręb „grupy północnej” weszły więc materiały zaliczane uprzednio (T. S. Passek 1961a) do 4 grup terytorialno-chronologicznych: „górną-” i „środkowodniestrzańską”, częściowo „południowobużańską” oraz „horodsko-wołyńską”.

„Grupy północnej” nie traktuje T. G. Mowsza jako „wyniku ewolucyjnego rozwoju Trypola”, lecz raczej jako grupę kulturową o tradycjach trypolskich, wykazującą bardzo silne wpływy kultur stepowych: kultury Średniej Stogi i jamowej, zakładając jej mieszany charakter etniczny (T. G. Movša 1971c, s. 53, 54). Ponadto autorka wskazała na typ Żwaniec-Kubań, zajmujący pozycję pograniczną pomiędzy etapami C/I i C/II oraz podkreśliła brak na większości terytorium (poza środkowym Bohem) materiałów przejściowych do najmłodszej w cyklu trypolskim „grupy północnej”. Istotne znaczenie ma także uznanie przez nią typu Wychwatincy za starszy w stosunku do typu Usatowo (związki genetyczne — por. tab. 9).

Tabela 9. Periodyzacja późnego okresu kultury Trypole wg T. G. Mowszy (1971c)
Table 9. Division into periods of the late phase of the Tripolye culture, according to T. G. Movša (1971c)

Trypole	Górny i środkowy Dniestr	Dorzecze Prutu	Dorzecze Bohu	Wołyń
Grupa północna	Cwikłowce, Kasperowce	Horodiŝtea	Peczera	Horodsk, Listwin
C/II	Wychwatincy, Sołonczeny II/3, Żwaniec	Kubań, Kosteŝti IV	Sandraki	Trojanow, Kołodjażnoje
C/I	Koszyłowce, Poliwanow Jar I	Cucuteni B		

W wielu punktach zgodny z wyżej przedstawioną periodyzacją T. G. Mowszy jest podział etapu C/II kultury Trypole w ujęciu W. G. Zbienowicza (1972, 1976). W odróżnieniu od tej badaczki, W. G. Zbienowicz dla wydzielenia horyzontów współczesnych sobie stanowisk wprowadza pojęcie „typ zabytków” rozumiany jako „strukturalna jednostka kultury archeologicznej, charakteryzująca się określonymi ramami chronologicznymi i terytorialnymi” (V. G. Zbenovič 1976, s. 22). W ocenie pozycji chronologicznej materiałów autor praktycznie kieruje się hipote-

tyczną ogólną tendencją stopniowego zmniejszania się udziału ceramiki malowanej, przy wzroście ceramiki „kuchennej” zdobionej odciskami sznura oraz pewnymi tendencjami zmian typologicznych ceramiki (tab. 10).

Tabela 10. Periodyzacja etapu C/II kultury Trypole wg W. G. Zbienowicza (1972, 1976, s. 41)

Table 10. Division into periods of the C/II stage of the Tripolye culture, according to V. G. Zbenovič (1972, 1976, p. 41)

Nizina Nad-czarnomorska	Dorzecze Prutu	Środkowy Dniestr	Środkowy Boh	Górny Dniestr	Środkowy Dniepr	Wołyń
	Erbiceni					
Foltești	Horodiștea	Cwikłowce	Sandraki II	Kaspe-rowce	Sofi-jewka	Horodsk, Listwin
Majaki	Danku		Sandraki I			Łoży, Trojanow
Usatowo		Wychwatincy				Kolodżaż-noje
	Kubań	Zwaniec			Łukaszi	

W kolejnej pracy T. G. Mowszy (1972) poświęconej chronologii i periodyzacji kultury Trypole obserwujemy powrót do koncepcji wariantu „północnego” i „południowego” w odniesieniu do późnego okresu tej kultury. Tendencja do rozpatrywania tego okresu w obrębie grup terytorialno-chronologicznych („plemiennych”) oraz wyróżnienie przez autorkę dla etapów B/II, γ /I i C/I — 2 faz, dla etapów γ /II i C/II — 3 faz, a także wprowadzenie etapu B/III z 3 fazami (T. G. Movša 1972, s. 16) doprowadziło do sytuacji, w której na poszczególnych obszarach prawie każde stanowisko posiada swoje miejsce w ciągu chronologicznym, a mimo to ciągi te wykazują istotne luki. Ponadto poszczególne fazy reprezentowane są czasami jedynie na jednym lub na dwu obszarach rozprzestrzenienia kultury Trypole. Dodatkowo utrudnia korzystanie z ustaleń autorki fakt, że występują pewne różnice w klasyfikacji stanowisk w tekście i w ujęciu tabelarycznym (T. G. Movša 1972, s. 16, 20, 21; zob. tab. 11).

Odmianą koncepcję periodyzacji środkowego etapu kultury Trypole dla obszaru nad środkowym Dniestrem zaproponowała N. M. Winogradowa (1972). Modyfikacja tradycyjnego systemu nastąpiła tu poprzez wprowadzenie etapu B/I-B/II, przejściowego pomiędzy wydzielonymi przez T. S. Passek etapami B/I i B/II. Ten nowy etap dzielić ma się z kolei na 2 fazy: B/I-B/III1 i B/I-B/III2. Przy ustalaniu przez autorkę chronologii względnej materiałów trypolskich zwraca przede wszystkim uwagę zastosowanie przez nią analizy stylistycznej ceramiki malowanej

Tabela 11. Periodyzacja środkowego i późnego okresu kultury Trypole wg T. G. Mow-szy (1972, s. 20-21)

Table 11. Division into periods of the middle and late phase of the Tripolye culture, according to T. G. Movša (1972, p. 20-21)

Trypole	Nizina Nad-czarnomska	Dorzecze Prutu	Środkowy Dniestr	Środkowy Boh	Górny Dniestr	Środkowy Dniepr	Polesie Wołyńskie
B/II 1		Traian	Sołoczny II	Pieniążkowo		Szczerbaniwka	
B/II 2				Władimirowka		Kołomij-szczina II	
B/III 1		Petreni	Warwarowka 8				
B/III 2		Stari Karakuszany	Stina 1, Stina 4	Suszkowka ↓ ?		Kołomij-szczina I	
B/III 3				Popudnia	Krutoborodiny	↓ ?	
γ/I 1— C/I 1					Bilcze Złote, Koszylowce-Obóz		Kołodjażnoje
γ/I 1— C/I 2					Semieniwi- Zieleńcze	↓ ?	↓ ?
γ/I 2— γ/II 1		Kosteszti IV	Żwaniec	Kołodistoje			
γ/II 1— C/II 1	Usatowo W.K. I, Usatowo W.K. II		Wychwatinicy	kurhany ?		Krasnyj Chutor	Trojanow
C/II 2	Bołgrad ↓ ?	Horo-diştea I	Cwikłowce		Zwienjaczin		Horodsk

na podstawie rzadko stosowanego w nauce radzieckiej schematu H. Schmidta. W ujęciu N. M. Winogradowej, do etapu B/II zaliczone zostały stanowiska Władimirowka i Petreni, a więc wykazujące wg V. Dumitrescu (1963, s. 21) więcej cech wspólnych z Cucuteni B niż z etapem A-B. Tradycyjnie już z Cucuteni B synchronizowane są również stanowiska etapu C/I-γ/I (tab. 12).

Ciekawym uzupełnieniem studiów nad periodyzacją późnego okresu kultury Trypole są obserwacje poczynione przez W. A. Kruca (1977) na terenie środkowego Naddnieprza. Autor wprowadza bardzo istotne rozróżnienie pomiędzy południową częścią obszaru położonego nad środkowym Dnieprem, a Naddnieprzem Kijowskim. Kultura Trypole pojawia się na tym ostatnim terenie dopiero na etapie C/I (typ Czapaiewka) i prawdopodobnie występuje tutaj jako zespół mieszany etnicznie (asy-

Tabela 12. Periodyzacja środkowego okresu kultury Trypole i synchronizacja z kulturą Cucuteni wg N. M. Winogradowej (1972)

Table 12. Division into periods of the middle phase of the Tripolye culture and synchronization with the Cucuteni culture, according to N. M. Vinogradova (1972)

Cucuteni		Trypole	
Cucuteni-Baiceni, Valea Lupului	B	γ/I	Warwarowka
		B/II	Niezwisko 2, Petreni
Traian	A-B2	B/I-B/II2	Poliwanow Jar II
Corlateni	A-B1	B/I-B/III	Sołonczyeny II/2, Zaleszczyki
Hăbășești	A	B/I	Poliwanow Jar III

milacja ludności kultury Dniepr-Doniec). Kolejną bardzo ważną obserwacją jest stwierdzenie zaniku kultury Trypole na etapie C/I w południowej części środkowego Naddnieprza, w wyniku ekspansji kultury Sriednij Stog, przy jednoczesnym trwaniu tej kultury na Naddnieprzu Kijowskim, nad Rosią i na Wołyniu. Zjawisko to tłumaczy W. A. Kruc cofaniem się osadnictwa trypolskiego pod naporem nosicieli kultur: Sriednij Stog i jamowej (V. A. Kruc 1977, s. 153). Periodyzację późnego okresu kultury Trypole na Naddnieprzu Kijowskim oraz jego synchronizację z kulturami terenów sąsiednich przedstawia tab. 13.

Tabela 13. Periodyzacja kultury Trypole na obszarze Naddnieprza Kijowskiego na tle sytuacji kulturowej terenów sąsiednich wg W. A. Kruca (1977)

Table 13. Division into periods of the Tripolye culture on the territory of the Kiev Dniepr area against the cultural background of the neighbouring territories, according to V. A. Kruc (1977)

Etap	Wołyń	Naddnieprze Kijowskie	Naddnieprze Środkowe – część południowa	Międzyrzecze Dniepru i Bohu
C/II	Horodsk, Nowo-Czartoria	kultura jamowa	kultura jamowa	typ Usatowo (?)
	Powołocz, Trojanow	typ Sofijewka		
C/I	Kołodżażnoje	Jewminki I i II, Bortniczi	kultura Sriednij Stog,	Suszkowka, Tomaszewka
		typ Łukaszi	typ Piwicha,	
		Kazarowiczi	typ Moliuchow Bugor	
		typ Czapajewka	typ Kołomijszczina I	

Uściślenia periodyzacji etapu B/I kultury Trypole poprzez wydzielenie w jego obrębie 3 faz dokonała na podstawie nowej analizy materiałów wielowarstwowego stanowiska Poliwanow Jar T. A. Popowa (1979). Pozwoliło to na dokładniejszą synchronizację tego etapu z periodyzacją kultury Cucuteni (tab. 14).

Tabela 14. Periodyzacja środkowego okresu kultury Trypole wg T. A. Popowej (1979)
Table 14. Division into periods of the middle phase of the Tripolye culture, according to T. A. Popov (1979)

Cucuteni		Trypole	
Valea Lupului	B	C/I	Poliwanow Jar I (Horodsk-Usatowo)
	A-B	B/I-B/II	Poliwanow Jar II, Krutoborodincy I
	A4	B/13	Niezwisko (I)
Izvoare II/2, Hăbășești, Cucuteni-Beiceni	A3	B/12	Poliwanow Jar III2, Nowyje Ruseszti I/2
Izvoare II/1, Frumușica	A1-A2	B/11	Poliwanow Jar III 1, Horodnica, Nowyje Ruseszti I/1
Tirpești	Precu- cuteni III		

Jak wynika z zaprezentowanego stanu badań nad periodyzacją KC-T, przedstawienie w chwili obecnej jednolitego systemu podziału wewnętrznego tej kultury sprawia zasadnicze trudności. Wynika to nie tylko z pewnych trudności w synchronizacji obu członów KC-T, ale również z istnienia kilku, niekiedy sprzecznych, propozycji periodyzacji kultury Trypole.

Zasadnicze problemy pojawiają się już przy próbie przedstawienia periodyzacji wczesnego etapu KC-T. Duże znaczenie odgrywają tu pewne różnice poglądów na genezę tej kultury. Istotne było wyróżnienie na terenie Rumunii kultury Precucuteni, poprzedzającej klasyczną kulturę Cucuteni z ceramiką malowaną. W jej genezie za najważniejsze czynniki uważa się kulturę Boian-Giulești oraz kulturę ceramiki wstęgowej rytej (V. Dumitrescu 1963, s. 75). Natomiast w literaturze radzieckiej fazy I i II kultury Precucuteni traktowane są jako reprezentujące jeszcze kulturę Boian-Giulești (np. stanowisko w Floreszti), mimo iż zwraca się jednocześnie uwagę na pewne, czytelne w niej, elementy wczesnotrypolskie (S. M. Bibikov, 1971, s. 163). Kulturę Trypole rozpoczyna etap A synchronizowany z Precucuteni III, przy czym odrzuca się udział kultury ceramiki wstęgowej rytej w genezie kultury Trypole, wskazując na decydującą rolę, jaką odegrała w tym procesie obok kultury Boian-

-Giulești miejscowa kultura Boh-Dniestr (T. S. Passek 1961a, s. 203).

Na tym tle ciekawie rysują się propozycje W. N. Danilenki, który podkreślając znaczenie kultury Boh-Dniestr jako podłoża dla powstania kultury Trypole, wskazuje na tereny nad Bohem jako na samodzielne centrum genetyczne tej kultury, synchronizując materiały z Sabatinowki II (Trypole A1) z najstarszymi fazami kultury Precucuteni reprezentowanymi przez Zănești i Floreszti (V. N. Danilenko 1962, s. 25).

Poglądom W. N. Danilenki zdecydowanie przeciwstawił się ostatnio W. G. Zbienowicz twierdząc, że żadna z ważniejszych cech charakteryzujących etap A kultury Trypole nie jest związana genetycznie z kulturą Boh-Dniestr (V. G. Zbenovič 1980, s. 138). Autor ten nie znajduje na terenie Ukrainy analogii dla Precucuteni I, natomiast za odpowiednik Precucuteni II na terenie radzieckiej Mołdawii i nad środkowym Dniestrem uważa typ Floreszti. Stanowiska Sabatinowka II i Gajworon znad Bohu, uznane przez W. N. Danilenkę za synchroniczne z Precucuteni I i II, odnosi W. G. Zbienowicz (1980, s. 144) do początku Trypola A (Precucuteni III).

Wydaje się, że bardziej udokumentowany jest pogląd W. G. Zbienowicza, stąd zachowując jego terminologię, jako odpowiednik Precucuteni II uważać należy typ Floreszti. Uznając relatywne starszeństwo fazy A1 w stosunku do A2 wg schematu W. N. Danilenki (por. tab. 4), cbie fazy synchronizować należy z Precucuteni III, widząc w fazie A2 odpowiednik fazy A1 wg S. M. Bibikowa (1971, s. 163) oraz najstarszych materiałów wyróżnionych przez W. I. Markiewicza (1970, s. 61, 65; por. tabele V i VI).

Periodyzację etapu B/I kultury Trypole oparto na schemacie podanym przez T. A. Popową (1979, s. 71), przyjmując, że wyróżniona przez nią faza B/II synchronizowana z Cucuteni A1-A2 odpowiada fazie A/II S. M. Bibikowa oraz fazie A3 W. N. Danilenki.

W budowie modelu periodyzacji kultury Trypole wykorzystano następnie wyróżniony przez N. M. Winogradową etap B/I-B/II synchronizowany z Cucuteni A-B (N. M. Vinogradova 1972, s. 50). Wprowadzenie do schematu etapu B/I-B/II pociąga za sobą jednak pewne trudności. Poprzednio z etapem Cucuteni A-B synchronizowane było powszechnie Trypole B/II (V. Dumitrescu 1963; M. Gimbutas 1965; T. G. Movša 1971a, 1972). Porównując starsze systemy ze schematem N. M. Winogradowej i uzupełnieniami I. I. Zajca (1974), okazuje się, że większość stanowisk zaliczanych uprzednio do etapu B/II znalazło się, po zsynchronizowaniu, w etapie B/I-B/II wg N. M. Winogradowej. Jak już wspomniano, w etapie B/II pozostawiła autorka (N. M. Vinogradova 1972, s. 39, 40) stanowiska, które wg V. Dumitrescu powinny być synchronizowane z Cucuteni B1 i B2, a więc Niezwisko 2, Władimirowka, Petreni, Szpienice. Dla przypomnienia: Niezwisko 2 datowane jest przez T. G. Mowszę na B/II, Petreni zaś na C/I (T. G. Movša 1971a, s. 168), a następnie Petreni

i Szpienice przez tę samą autorkę — na fazę B/III (T. G. Movša 1971c, s. 16) wraz z Warwarówką 8. To ostatnie stanowisko N. M. Winogradowa zalicza do etapu γ /I.

Jak widać z powyższego, przy obecnym stanie badań brak jest zasadniczej zgodności co do klasyfikacji materiałów do etapu B/II. Trudno w tym wypadku posłużyć się także zbyt szczegółową periodyzacją T. G. Mowszy (1971c). Stanowiska zaliczane przez nią do etapu B/III włączane są przez innych autorów do etapu C/I. Możliwe że powyższe trudności powodowane są odmiennym tempem rozwoju oraz nasilaniem się cech lokalnych w różnych regionach KC-T w omawianym okresie. Zgodnie z sugestią V. Dumitrescu i N. M. Winogradowej pozostawiamy w etapie B/II stanowiska Szpienice, Petreni, Niezwisko 2 oraz Władimirowka i Kołomijszczina II, synchronizując je z początkami Cucuteni B.

Do etapu C/I kultury Trypole powszechnie zalicza się typ Koszyłowce, pojedyncze stanowiska na Wołyniu (Kazienna Hromada, Kołodjaznoje), typ Suszowka-Tomaszewka nad Bohem oraz typy Kołomijszczina I, Kanoncza-Piekary, Czapajewka i Łukaszi nad środkowym Dnieprem. Przy tym typ Koszyłowce oceniany bywa jako młodszy od stanowisk znad Bohu i środkowego Dniepru, stanowiąc ściśle wyodrębniającą się grupę terytorialną na północno-zachodnich peryferiach osadnictwa KC-T (T. G. Movša 1972, s. 20, 21). Wszystkie synchronizowane są z Cucuteni B nad Prutem i Seretem. Zastanawiające są nikłe ślady osadnictwa etapu C/I nad środkowym Dniestrem. Zaliczany do tego etapu Poliwanow Jar I bywa także synchronizowany z typem Usatowo (T. A. Popova 1979, s. 72; T. S. Passek 1961a, s. 141).

Wspomniano już o ciekawej sytuacji zaobserwowanej nad środkowym Dnieprem przez W. A. Kruca. Według tego badacza niemal współcześnie z pojawieniem się typu Czapajewka (C/I) na Naddnieprzu Kijowskim następuje, pod wpływem ekspansji kultury Sriednij Stog na obszary położone nieco dalej na południe, zanik kultury Trypole typu Kołomijszczina I. Trwa natomiast osadnictwo trypolskie nad Bohem — typ Suszowka-Tomaszewka. Po dokładniejszym zapoznaniu się z materiałami prezentowanymi przez W. A. Kruca okazuje się jednak, że również w typie (kulturze) Sofijewka zaliczanym (lub synchronizowanym) powszechnie do etapu C/II, brak wyraźnych cech tego najpóźniejszego horyzontu trypolskiego, a importy ceramiki malowanej są analogiczne jak w typie Łukaszi i należy je datować na C/I (V. A. Kruc 1977, ryc. 54:15).

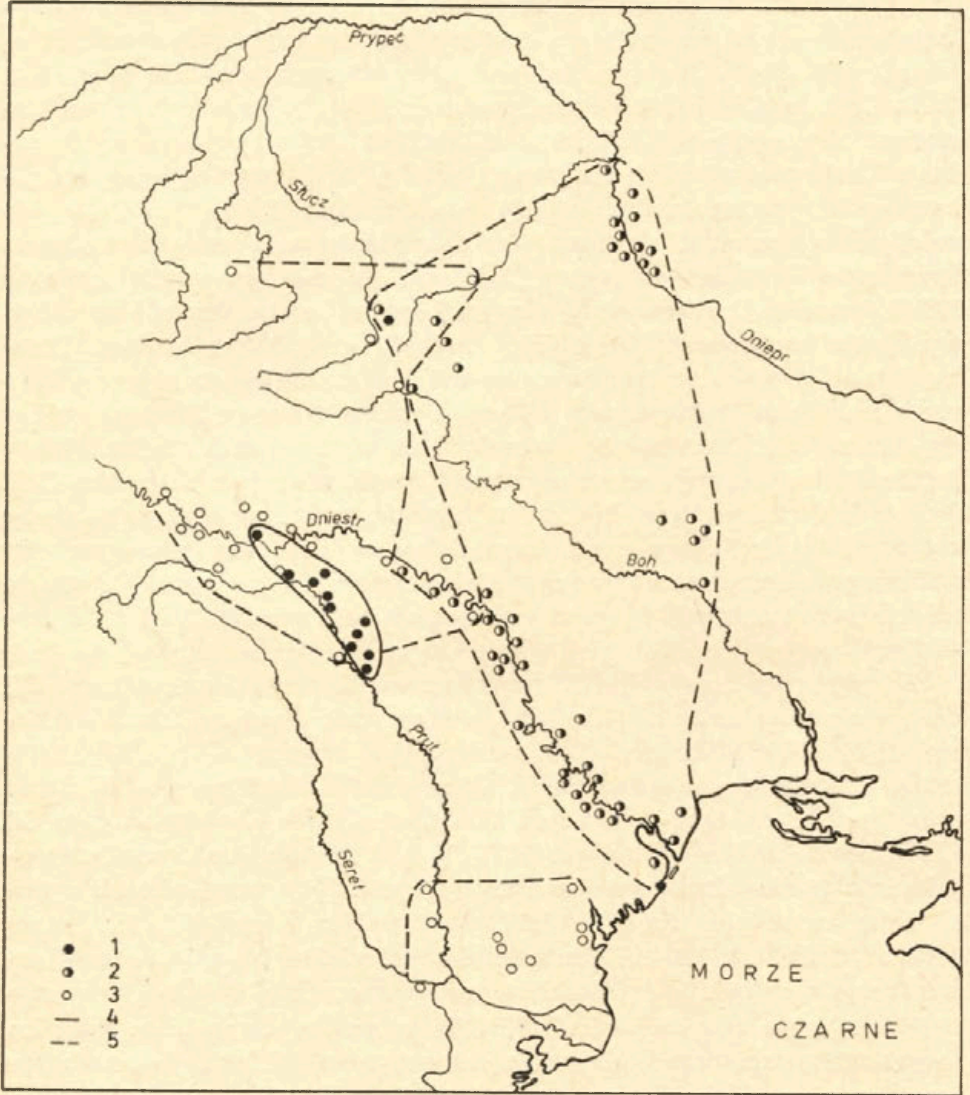
Przystępując do omawiania etapu Horodiștea-Foltești-Trypole C/II zaznaczyć należy, że wszyscy badacze podkreślają silne różnice w wielkości dziedzin kultury materialnej, budownictwie, formach osadnictwa, gospodarce i obrządku pogrzebowym pomiędzy tym etapem a klasyczną KC-T. W literaturze rumuńskiej przyjęło się traktowanie Horodiștea-Foltești jako samodzielnej kultury archeologicznej nie związanej bez-

pośrednio z KC-T (V. Dumitrescu 1963). Również w literaturze radzieckiej bardzo długie tradycje ma dyskusja nad przynależnością kulturową takich zjawisk jak Usatowo, Sofijewka czy Horodsk (A. J. Brjusov 1952, O. F. Lagodovs'ka 1947). Niemniej jednak bardziej powszechny jest pogląd sformułowany przez T. S. Passek (1949, 1961a) o związkach horyzontu Usatowo-Horodsk z tradycją trypolską i traktowanie go jako schyłkowego etapu tej kultury (Pervisna archeologija, 1971). Autor nie rości sobie pretensji do rozwiązania w niniejszej pracy powyższego dylematu. Niemniej jednak wydaje się, że na rdzennych terenach KC-T (dorzecza środkowych i górnych biegów Seretu, Prutu i Dniestru) występuje kontynuacja trypolskiej tradycji ceramiki malowanej. Choćby z tego powodu nie zamierza zmieniać zakorzenionego już w literaturze radzieckiej schematu, wg którego rozwój kultury Trypole kończy się etapem C/II. Odnośnie do obszarów naddnieprzańskich stwierdziliśmy już brak cech pozwalających na pewną synchronizację z Trypołem C/II. Jeśli zaś chodzi o typy Usatowo i Horodsk, to bez względu na to, czy traktować je będziemy jako samodzielne kultury, czy jako warianty późnotrypolskie, obecność w materiałach ceramiki malowanej pozwala na ich synchronizację z typowymi zespołami Trypola C/II-Horodistea-Foltești.

Za najstarsze na etapie C/II, umieszczane na pograniczu z etapem C/I uznaje się powszechnie materiały ze stanowisk Żwaniec, Kubań i Kostasztzi IV (V. G. Zbenovič 1976, s. 43; T. G. Movša 1971c, s. 33). Zaliczane niekiedy do tego horyzontu stanowisko Kołodjażnoje na Wołyniu oraz typ Łukaszi nad środkowym Dnieprem datować należy na etap C/I (T. G. Movša 1972, V. A. Kruc 1977). W tym miejscu konieczne jest wyjaśnienie sytuacji kulturowej u progu etapu C/II na terytorium Wołynia (szeroko rozumiany typ Horodsk). Otóż wskazuje się (N. M. Šmaglij 1960, s. 55; 1971, s. 209) na pewne cechy materiałów typu Trojanow-Łozy łączące je z etapem C/I. Chodzi tu jednak raczej nie o nowe cechy stylistyczne, jakie na przełomie C/I i C/II pojawiają się w typie Żwaniec, lecz o cechy archaiczne, głównie z zakresu typologii ceramiki, związane z miejscowym (Kołodjażnoje) lub górnodnieprzańskim (typ Koszyłowce) podłożem trypolskim.

Tak więc stanowiska etapu przejściowego występują na bardzo ograniczonym obszarze w dorzeczu Prutu i środkowego Dniestru, tj. na terenie, na którym tak słabo czytelny był etap C/I (ryc. 2). Z kolei jednak ich silne związki z horyzontem Wychwatincy-Usatowo każą domyślać się ich bliskości chronologicznej. Zwraca uwagę, że typy Wychwatincy i Usatowo łączone, jak już wspomniano, w jeden horyzont chronologiczny (V. G. Zbenovič 1976, s. 41) występują również jedynie na ograniczonym terytorium, tj. nad dolnym i częściowo środkowym Dniestrem oraz środkowym Bohem. Najpóźniejszy horyzont trypolski: typy Kasperowce, Ćwikłowce i Horodsk łączone przez T. G. Mowszę w tzw. „grupę pół-

Ryc. 2. Zasięgi „horyzontów chronologicznych” etapu C/II kultury Trypole wyróżnionych przez W. G. Zbienowicza (1972)

1 — typ Żwaniec-Kubań oraz stanowisko Kołodjażnoje, 2 — typy: Wychvatincy, Majaki, Usatowo, Trojanow, Sofijewka, 3 — typy: Foltești, Kasperowce, Horodsk, Horodiștea, 4 — zasięg terytorialny typu Żwaniec-Kubań (faza C/I-C/II), 5 — zasięgi terytorialne „horyzontu Wychvatincy-Usatowo” i „horyzontu Horodsk-Horodiștea”

Fig. 2. Ranges of „chronological horizons” of the C/II stage of the Tripolye culture distinguished by V. G. Zbenovič (1972)

1 — Żwaniec-Kuban type and the site in Kolodjażnoje, 2 — types: Wychvatincy, Majaki, Usatowo, Trojanow, Sofievka, 3 — types: Foltești, Kasperowce, Horodsk, Horodiștea, 4 — territorial range of the Żwaniec-Kuban' type (phase C/I-C/II), 5 — territorial ranges of the „Wychvatincy-Usatowo horizon” and the „Horodsk-Horodiștea horizon”

nocną” zajmują terytorium na północny zachód od zasięgu typów (horyzontu) Wychwatincy-Usatowo. Zasięgi obu tych „horyzontów” pokrywają się jedynie nad środkowym Dniestrem (por. ryc. 2). Dane stratygraficzne ze Żwańca potwierdzają jedynie starszeństwo fazy C/I-C/II (Żwaniec-Kubań) w stosunku do „grupy północnej” (typ Ćwikłowce — T. G. Movša 1972, s. 5).

Wydaje się, że periodyzacja najpóźniejszego etapu kultury Trypole — C/II nie jest jeszcze dostatecznie udokumentowana. Dla przypomnienia, jako wyznaczniki chronologiczne w obrębie tego etapu uznano stosunek pomiędzy ceramiką malowaną a tzw. „kuchenną” oraz nasilenie ornamentyki sznurowej i pojawienie się mis ze zgrubiałym, ściętym do wewnątrz brzegiem (V. G. Zbenovič 1976, s. 22). Wyznaczniki te nie wydają się jednak dostatecznie pewne. Ponadto klasyfikacja na nich oparta nie została przeprowadzona konsekwentnie. Np. synchronizowane z sobą (V. G. Zbenovič 1976, s. 41) typy Majaki, Danku, Wychwatincy, Sandraki I, Łozy i Trojanow charakteryzują się udziałem ceramiki malowanej od 0 do ponad 50% oraz udziałem ornamentyki sznurowej od 0 do 90%.

Wydaje się nie ulegać wątpliwości najstarsza pozycja chronologiczna wśród materiałów późnotrypolskich (C/II) typu Żwaniec-Kubań, jak również jego rola jako centrum powstania nowej stylistyki ceramiki malowanej, najbardziej charakterystycznej dla typów Wychwatincy i Usatowo. Potwierdzeniem tego jest odkrycie w Żwańcu centrum produkcji garncarskiej (T. G. Movša 1968, s. 96; 1971a, s. 165). Kwestią otwartą jest natomiast wzajemna relacja pomiędzy horyzontem Wychwatincy-Usatowo a tzw. „grupą północną”. Silne różnice w obrębie tzw. ceramiki „kuchennej” oraz w intensywności występowania ceramiki malowanej mogą być wynikiem nie tylko ich zróżnicowania chronologicznego, ale również terytorialnego lub kulturowego. Tym bardziej że ceramikę malowaną w tzw. „grupie północnej” w znacznym stopniu traktować należy jako importy ze środowiska środkowodniestrzańskiego, a stylistyka schyłkowotrypolskiej ceramiki „kuchennej” nie obejmuje swym zasięgiem całego obszaru zajmowanego przez grupy trypolskie na etapie C/II. Stąd jako zupełnie prawdopodobną traktować należy przynajmniej częściową współczesność typów Wychwatincy i Usatowo oraz tzw. „grupy północnej”.

CHRONOLOGIA KULTURY CUCUTENI-TRYPOLÉ

DATOWANIE BEZWZGLĘDNE

Dla KC-T dysponujemy w chwili obecnej 13 datami radiowęglowymi. Ponadto 3 daty pochodzą ze stanowisk Danku i Majaki zaliczanych do szeroko rozumianego typu Usatowo (tab. 15). Najstarsze daty (Mārgineni — 3675 ± 50 B.C.; 3660 ± 55 B.C.; 3535 ± 60 B.C.; Nowyje Ruseszti

Tabela 15. Oznaczenia ^{14}C dla kultury Cucuteni-Trypole
 Table 15. The ^{14}C dates for the Cucuteni-Tripolye culture

^{14}C	Laboratorium	Stanowisko	Literatura
3675 ± 50	Bln-1536	Mărgineni	D. Monah 1978
3660 ± 55	Bln-1534	Mărgineni	D. Monah 1978
3620 ± 100	Bln-590	Nowyje Ruseszti	V.I. Markevič 1970
3590 ± 85	Grn-	Tirpești	T. A. Popova 1979
3535 ± 60	Bln-1535	Mărgineni	D. Monah 1978
3490 ± 70	Grn-	Poliwanow Jar III/1	T.A. Popova 1979
3405 ± 100	Bln-1060	Drăgușeni	D. Monah 1978
3395 ± 100	Bln-795	Leca-Ungureni	D. Monah 1978
3380 ± 80	Grn-1985	Hăbășești	Radiocarbon 5, 1963 P.M. Doluchanov, V. I. Timofeev 1972
3150 ± 50	Le-1060	Kliszczew	I. I. Zaec 1974
3000 ± 60	Grn-1982	Velea Lupului	P. M. Doluchanov, V. I. Timofeev 1972
2920 ± 100	Bln-631	Czapajewka	V.A. Kruc 1977
2840 ± 100	LA-	Jewminki	V.A. Kruc 1977
2630 ± 60	Le-1054	Danku	V.O. Dergačev 1978
2450 ± 100	Bln-609	Majaki	P.M. Doluchanov, V. I. Timofeev 1972
2390 ± 65	Le-645	Majaki	P. M. Doluchanov, V. I. Timofeev 1972

I/1 — 3620 ± 100 B.C.; Poliwanow Jar III/1 — 3490 ± 70 B.C.) odnoszą się do fazy B/II kultury Trypole — Cucuteni A1-A2 (por. tab. 16). Data 3590 ± 85 B.C. uzyskana na stanowisku Tirpești w świetle powyższej serii oznaczeń ^{14}C odnosi się raczej do materiałów z fazy Cucuteni A1 obecnych na tym stanowisku, nie zaś Precucuteni III (patrz V. Dumitrescu 1964b, s. 36).

Dalsze daty (Drăgușeni — 3405 ± 100 B.C.; Leca-Ungureni — 3395 ± 100 B.C.; Hăbășești — 3380 ± 80 B.C.) pochodzą z faz Cucuteni A 3 i 4.

Kolejną datą dysponujemy dopiero dla Trypola B/I-B/II2 (Cucuteni A-B2): Kliszczew — 3150 ± 50 B.C. Duże zbieżności wykazują 3 kolejne daty pochodzące z synchronizowanych z sobą etapów Cucuteni B i Trypola C/I: Valea Lupului — 3000 ± 60 B.C.; Czapajewka — 2920 ± 100 B.C.; Jewminki II — 2840 ± 100 B.C.

Najpóźniejsze daty ^{14}C pochodzą z cmentarzyska nr 2 w Danku: 2630 ± 60 B.C. oraz stanowiska Majaki: 2450 ± 100 B.C. i 2390 ± 65 B.C. Bez względu na to czy typ Usatowo, do którego zalicza się oba stanowiska, traktować należy jako samodzielną kulturę czy jako wariant kultury Trypole, synchronizować go należy (m. in. na bazie ceramiki malowanej) z etapem C/II tej ostatniej.

Jak widać z powyższego przeglądu, dotychczas uzyskane daty ^{14}C są rozłożone jeszcze dość nierównomiernie i nie pozwalają na ustalenie

cezury chronologicznych dla poszczególnych etapów i faz KC-T. Można jedynie sugerować, że fazę Trypole B/II — Cucuteni A1-A2 datować należy na ok. 3700/3650-3500 B.C. Początek Trypola C/I — Cucuteni B przypadać powinien na ok. 3100 B.C. Nie można natomiast dokładniej datować początków KC-T, przejścia pomiędzy etapami Cucuteni A i A-B (Trypole B/I i B/I-B/II), etapami C/I i C/II kultury Trypole oraz zaniku KC-T.

Istniały próby wykorzystania do datowania bezwzględnego kultury Trypole jej powiązań z kulturami basenu Morza Śródziemnego. W. G. Zbieniowicz usiłował wykorzystać do tego celu sztylety miedziane występujące w zespołach typu Usatowo, które uważał za importy z kultury minojskiej (V. G. Zbenovič 1966). Na tej podstawie synchronizował Trypole C/II oraz kulturę średniominojską i datował tę pierwszą na lata 2400-2200 p.n.e. Synchronizacja taka nie wydaje się przekonująca. Należy bowiem zwrócić uwagę na fakt, że jeśli nawet bardzo późne daty ze stanowiska Majaki uznamy za prawidłowe, to po ich kalibracji uzyskalibyśmy daty historyczne sięgające końca IV tysiąclecia (J. A. Bakker, J. C. Vogel, T. Wiślański 1969, s. 26), a więc sprzeczne z datowaniem historycznym opartym na chronologii wspomnianych sztyletów.

DATOWANIE WZGLĘDNE

Ustalenia chronologii względnej KC-T dokonać możemy na drodze prób synchronizacji tej kultury ze współczesnymi kompleksami kulturowymi o lepiej lub gorzej ustalonej chronologii. Na szczególnie duże trudności napotykamy przy określeniu początków KC-T. Sytuację komplikuje rozbieżność poglądów na genezę tej kultury.

Niedostatecznie jasno przedstawia się w literaturze kwestia synchronizacji kultury Precucuteni oraz kultury Boian. Bardzo istotne znaczenie w genezie KC-T przypisuje się fazie Giulești kultury Boian (T. S. Passek 1961a, s. 202; E. Comșa 1957, s. 27; W. G. Zbenovič 1980, s. 137). Kultura Boian ograniczona zarówno w I fazie — Bolintineanu, jak i późniejszych; Vidra i Petru Rareș do Niziny Wołoskiej, w fazie II — Giulești ekspanduje, osiągając w kierunku północnym międzyrzecze Prutu i Dniestru. Miała ona w ten sposób stanowić podłoże do rozwoju kultury Precucuteni (E. Comșa 1974, s. 36). Zakłada się więc starszeństwo fazy Giulești w stosunku do KC-T. Niemniej jednak nie ma całkowitej zgodności co do klasyfikacji pewnych materiałów do kultury Boian-Giulești lub kultury Precucuteni (np. Floreszti). Sytuację taką zdaje się wyjaśniać A. Aleksandrescu (1961, s. 36) zwracając uwagę, że „jednemu z typów ceramiki Precucuteni przypisano nazwę kultury Boian-Giulești”. Według autorki tylko nieliczne formy ceramiki z ornamentem wycinanym z faz Precucuteni I i II mają analogie w kulturze Boian-Giulești. Tak więc północny wariant tej ostatniej należy utożsamiać z kulturą Precucuteni

I i II; nie można również wykluczyć współczesności obu kultur. A. Alexandrescu zwraca uwagę na pewne elementy (ornamentyka den) kultury Precucuteni II, zapożyczone bezpośrednio z kultury Vinča-Turdaş, oraz wskazuje na możliwość synchronizowania tej fazy z późnymi fazami kultury Boian (Vidra, Spanţov). Za synchronizacją taką opowiada się także V. Dumitrescu (1974, s. 26).

Niezależnie więc od tego, czy rozprzestrzenienie się kultury Boian-Giuleşti traktować będziemy jako migrację grup znad dolnego Dunaju, czy jako ekspansję kulturową przejawiającą się w elementach boiańskich w kulturze Precucuteni I i II, początki kultury Precucuteni (prawdopodobnie częściowo współczesnej kulturze Boian-Giuleşti) sięgać powinny okresu trwania kultury Vinča-Turdaş. Poprzedzają one z całą pewnością fazę Spanţov, uznawaną czasem za przejściową pomiędzy kulturami Boian i Gumelniţa. W świetle dat ^{14}C (P. M. Doluchanov, V. I. Timofeev 1972, s. 50, 51; V. Dumitrescu 1974) przejście od Vinča-Turdaş do Vinča-Pločnik datować można na 4100-3950 B.C. Daty uzyskane w Căscioarele dla fazy Boian-Spanţov zamykają się pomiędzy 4035 a 3620 B.C. W świetle tych datowań początki kultury Precucuteni należałoby odnieść do schyłku V tysiąclecia B.C. Chronologię tę dodatkowo potwierdzają daty dla kultury Karanovo III: Bln 584: 4590 ± 100 B.C.; Bln 338: $4130 \pm \pm 80$ B.C. (P. M. Doluchanov, V. I. Timofeev 1972, s. 50) synchronizowanej z fazami Bolintineanu i Giuleşti kultury Boian (E. Comşa 1962, s. 72).

Stosunkowo trudno ustalić bezpośrednie relacje pomiędzy kulturą Precucuteni (Trypole A) a kulturą ceramiki wstęgowej rytej (KCWR). Daty ^{14}C dla fazy nutowej KCWR uzyskane w Tirpeşti wynoszą: Bln 801: 4295 ± 100 B.C., Bln 800: 4220 ± 100 B.C. (V. Dumitrescu 1974). Mimo braku na terenie Podola i Mołdawii stylistyki żeliezowskiej, J. K. Kozłowski datuje na ten okres materiały typu Niezviso-Zwienjaczin (J. K. Kozłowski 1974, s. 43). Dane stratygraficzne (Floreszti) wskazują na starszeństwo fazy nutowej KCWR w stosunku do Precucuteni II (V. S. Titov 1974, s. 41). Przyjmuje się możliwość dotrwania KCWR do fazy Boian-Giuleşti (S. Marinescu-Bilcu 1974, s. 127) i wzięcia przez nią udziału w genezie kultury Precucuteni (H. Dumitrescu 1957, s. 63), choć związki genetyczne pomiędzy tymi dwoma kulturami były niejednokrotnie poddawane w wątpliwość (ostatnio V. G. Zbenovič 1980, s. 141). Z drugiej strony wysuwano tezę o współczesności Trypola A i KCWR nad środkowym Dniestrem (T. S. Passek 1961b, s. 137; E. K. Černyš 1962, s. 78). Według W. S. Titova materiały typu Floreszti (Precucuteni II) mogą być synchronizowane z kulturą Vinča B1 (i może B2); kultura Vinča B1 synchronizuje się z kolei z typem Żeliezowce (daty: Bln 558: 4220 ± 100 B.C.; Bln 559: 4310 ± 80 B.C.) oraz Szakalhat Löbo (Bln 506: 4170 ± 120 B.C.; Bln 675: 4205 ± 80 B.C. — V. S. Titov 1974, s. 41).

Niewiele przesłanek do określenia chronologii kultury Precucuteni

wnoszą ustalenia jej stosunku do kultury Boh-Dniestr, a to ze względu na brak datowań młodszych faz tej ostatniej. Na podstawie wzajemnych importów ceramicznych synchronizuje się fazę Samczincy (IV) i początek fazy Sawrań (V) kultury Boh-Dniestr z KCWR (V. N. Danilenko 1969, s. 66), a dokładniej z jej fazą nutową (J. K. Kozłowski 1974, s. 54). W. G. Zbienowicz synchronizuje z kolei fazę Sawrań z Precucuteni I i odrzucając istnienie fazy Chmielnik stwierdza zanik kultury Boh-Dniestr przed pojawieniem się Precucuteni II (V. G. Zbenovič 1980, s. 139, 140).

Całość zebranych danych odnośnie do chronologii początków KC-T pozwala przypuszczać, że proces formowania się kultury Precucuteni objął ostatnie stulecia V tysiąclecia oraz przełom V i IV tysiąclecia. Precyzując, początek tego procesu odnieść należy do ok. 4200 B.C. Stabilizację i ekspansję związane z etapem Precucuteni III — Trypole A odnieść należy do pierwszych 3 stuleci IV tysiąclecia. Ustalenia te dosyć ściśle odpowiadają poglądom V. Dumitrescu, datującego Precucuteni I na ok. 4200-4100 B.C., Precucuteni II — na ok. 4100-3850 B.C. oraz Precucuteni III — na 3850-3600 B.C. (V. Dumitrescu 1974, s. 28, tabl. 2), oraz opiniom W. G. Zbienowicza, który typ Floreszti (Precucuteni II) datuje na 4000-3900 B.C., całe zaś wczesne Trypole na 4000-3600 B.C. (V. G. Zbenovič 1980, s. 144).

Daty ^{14}C uzyskane dla etapu Cucuteni A — Trypole B/I zamykają się pomiędzy 3675 a 3380 B.C. Dla uściślenia datowania tego etapu decydujące wydają się związki z basenem dolnego Dunaju (kultura Gumelnița i kultura Sălcuța) oraz z Niziną Węgierską (kultura Tiszapolgar). D. Berciu synchronizował Cucuteni IA (Cucuteni A1-A2) z kulturą Gumelnița Ic (czyli końcem Gumelnița A1) oraz kulturą Sălcuța I i dalej — kulturą Gumelnița II (A2) z kulturą Sălcuța II i z kulturą Vinča D1 (D. Berciu 1961, s. 70, 85, 90). V. Dumitrescu początkowo synchronizował Cucuteni A1-A2 z kulturą Gumelnița A2a, b i z końcem fazy A1, Cucuteni A3 z Gumelnița A2c, a Cucuteni A4 z Gumelnița B1 (V. Dumitrescu 1964a, s. 51). W nowszym ujęciu (V. Dumitrescu 1974, s. 29, 31, tabl. 2) badacz ten z kulturą Gumelnița A2 synchronizuje schyłek Precucuteni III, całą fazę Cucuteni A1-A2 oraz wczesną fazę A3. Na okres ten przypada też rozwój kultury Sălcuța II. Późną fazę Cucuteni A3 oraz Cucuteni A4 synchronizuje z początkiem Gumelnița B1 oraz Sălcuța III. Kultura Gumelnița A2 posiada w chwili obecnej 14 datowań ^{14}C . Oprócz dyskusyjnej daty Bln 332: 3915 ± 150 B.C. z Căscioarele pozostałe układają się pomiędzy 3765 ± 70 B.C. a 3410 ± 70 B.C. (V. Dumitrescu 1974, s. 38). Najmłodsza data dla kultury Gumelnița uzyskana w Wulkaneszti wynosi Le 640: 3350 ± 60 B.C. Dla synchronizowanej z kulturą Gumelnița A2 kultury Sălcuța II posiadamy 2 daty ^{14}C : Grn 1900: 3535 ± 55 B.C. oraz Grn 1989: 3500 ± 55 B.C. (P. M. Doluchanov, V. I. Timofeev 1972, s. 52).

Na podstawie datowań ^{14}C i powyższych synchronizacji fazę Cucuteni A1-A2 (Trypole B/II) można datować w przybliżeniu na 3700/3650-3500 B.C. Uzyskanie dokładnej chronologii bezwzględnej późniejszych faz i etapów KC-T utrudnia fakt, iż ze znacznego odcinka czasu (od ok. 3200 do ok. 2650 B.C.) brak datowań radiowęglowych z terenu Europy południowo-wschodniej (daty dla KC-T poza jedną z Valea Lupului pochodzą z międzyrzecza Bohu i Dniepru). Zarówno więc datowanie faz KC-T, jak i kultur z nią synchronizowanych (głównie na podstawie wyrobów miedzianych) traktować należy jako przybliżone. Wg V. Dumitrescu Cucuteni A3 umieszczać należy pomiędzy 3450 a 3300 B.C., faza zaś Cucuteni A4 zajmowałaby krótki odcinek czasu zawarty między 3300 a 3250 B.C. (V. Dumitrescu 1974). Mniej więcej współcześnie zakończyć musiałyby się kultura Sălcuța III. Ten sam autor datuje cały etap Cucuteni A-B (Trypole B/I-B/II) na 3250-3100 B.C., synchronizując go z późną fazą Gumelnița B1 oraz Sălcuța IV.

Zasadnicze trudności napotyka próba synchronizacji KC-T z kulturami Basenu Karpackiego, a to ze względu na brak, jak dotąd, datowań radiowęglowych dla kultur Petrești, Tiszapolgar i Bodrogkeresztur. Stąd określenia chronologii tych kultur opierają się na ich synchronizacji z lepiej datowanymi kulturami północnych Bałkanów oraz z KC-T.

Stosunkowo dokładnie wyznaczyć możemy początek kultury Tiszapolgar. Daty ^{14}C uzyskane dla grupy Herpaly (Tiszapolgar-Csöszhalom: pomiędzy 3990 ± 100 a 3625 ± 100 B.C.) oraz kultury Tisa (pomiędzy 4005 ± 80 a 3610 ± 100 B.C.), na podłożu których rozwinęła się kultura Tiszapolgar pozwalają datować jej początek na ok. 3600-3500 B.C. (I. Bogнар-Kutzian 1972, s. 210). Dysponujemy też pewnymi danymi co do datowania fazy B kultury Bodrogkeresztur. Dla synchronizowanej z nią transdunajskiej grupy Balaton (I. Bogнар-Kutzian 1972, s. 204) posiadamy daty Bln 501: 2940 ± 80 i Bln 500: 2830 ± 80 B.C. (Fenekpuszta). Odpowiada im ściśle data M 1847: 2860 ± 200 z małopolskiej grupy Złotniki-Wyciąże synchronizowanej powszechnie z późną fazą kultury Bodrogkeresztur. Ostatnio uzyskano także datowanie grupy Lažňany synchronizowanej z późną kulturą Bodrogkeresztur (I. Bogнар-Kutzian 1972, s. 209) lub uważanej za post-bodrogkereszturską (S. Šiška 1972, s. 152) — Bronocice: Dic 364: 2740 ± 240 B.C. (S. Milisauskas, J. Kruk 1977, s. 224). Powyższe daty w znacznym stopniu potwierdzają datowanie schyłku kultury Bodrogkeresztur na ok. 2900/2800 B.C. (I. Bogнар-Kutzian 1972, s. 211). Założyć jednak należy nieco dłuższe trwanie takich grup późnobodrogkereszturskich jak Lažňany czy Hunyadi-halom. Praktycznie brak danych dla wyznaczenia końca kultury Tiszapolgar — początku kultury Bodrogkeresztur.

Przy synchronizacji kultur eneolitu Basenu Karpackiego z kompleksem Gumelnița-Sălcuța oraz KC-T posługiwano się często horyzontami chronologicznymi wytworów miedzianych i złotych. Należy jednak pa-

miętać, że horyzonty te mogą obejmować długie odcinki czasowe, gdyż zabytki metalowe jako wytwory interkulturowe potrzebowały pewnego okresu do osiągnięcia swego maksymalnego rozprzestrzenienia.

Za najstarsze narzędzia miedziane uważa się tzw. siekiero-młoty. Typ IIb (Pločnik) siekiero-młotów wystąpił m. in. w kulturze Vinča-Pločnik, kulturze Tiszapolgar B oraz Cucuteni A1-A2 — Trypole B/II (skarby z Karbuny — I. Bogнар-Kutzian 1972, s. 197; A. Vulpe 1974, s. 223). Nie stanowi to jednak wystarczającego dowodu na synchronizację kultury Tiszapolgar B i Cucuteni A1-A2, gdyż unikalny charakter skarbu z Karbuny może z jednej strony wskazywać na jego wczesne bałkańskie pochodzenie (I. Bogнар-Kutzian 1972, s. 198), z drugiej strony nie należy wykluczać możliwości, że skarby ten zawiera zabytki zróżnicowane chronologicznie (np. często podkreśla się jego związki ze skarbem z Hăbășești — Cucuteni A3 — G. P. Sergeev 1963, s. 144-146).

Nieco późniejszy horyzont wyznaczają siekiero-młoty typu Vidra (wg I. Bogнар-Kutzian 1972 — typ III), wiążące się głównie z kulturą Gumelnița, jakkolwiek wystąpienie w skarbie w Slivnica (zachodnia Bułgaria) zarówno siekiero-młotu typu Pločnik, jak i typu Vidra może wskazywać na częściową współczesność obu tych typów (A. Vulpe 1974, s. 225). Najstarszy egzemplarz typu Vidra pochodzi z Hoticy (Gumelnița A2), występują one powszechnie w kulturze Gumelnița B1. Siekiero-młoty typu Vidra znane są także ze stanowisk KC-T: Reci, Cucuteni A, Bierzowska GES (N. V. Ryndina 1970, s. 18, I. Bogнар-Kutzian 1972, s. 198) zaliczanych do późnej fazy Cucuteni A (A3-A4 — Trypole B/12, B/13). Brak okazów typu Vidra w zwartych zespołach kultury Tiszapolgar nie pozwala na uściślenie synchronizacji tej ostatniej z KC-T i kulturą Gumelnița. Występowanie tego typu potwierdza jedynie współczesność Cucuteni A3-A4 oraz Gumelnița B1.

Sugeruje się, że elementem mogącym synchronizować schyłek Cucuteni A oraz Cucuteni A-B1 z początkami kultury Bodrogkeresztur są pierwsze topory krzyżowe typu Ariușd (I. Bogнар-Kutzian 1972, s. 200; A. Vulpe 1974, s. 226).

Kolejnym elementem wiążącym kultury z terenów po obu stronach Karpat są tzw. topory krzyżowe typu Jászládany, wyznaczające początek kultury Bodrogkeresztur B (I. Bogнар-Kutzian 1972, s. 195). W KC-T topory typu Jászládany pojawiają się w Cucuteni A-B2 (Trypole B/I-B/II2): Bradu oraz w Cucuteni B: Horodnica i Odorheiul-Secuiesc (A. Vulpe 1964, s. 458; N. V. Ryndina 1970, s. 20), a także w kulturze Petrești (Turdaș), dając podstawy do synchronizacji: Bodrogkeresztur B — Cucuteni A-B2 i B (A. Vulpe 1974, s. 227).

Waloru synchronizacyjnego nie posiadają topory typu Tirgu-Ocna występujące jedynie w środowisku Cucuteni B — Trypole C/I (C/II? — A. Vulpe 1974, s. 228).

Na ten sam okres, co rozprzestrzenienie toporów typu Jászládany

przypada występowanie dyskowatych tarczek w kulturze Bodrogkeresztur B oraz w Traian-Dealul Fintinilor (Cucuteni A-B2 — I. Bogнар-Kutzian 1972, s. 201, 206). Najbliższymi analogiami do tarczek z Traian są zabytki z grobu w Vajska — grupa Hunyadi-halom (J. Makkay 1976; s. 252). Rejestruje się też wzajemne oddziaływanie obu kultur w ceramice.

W świetle powyższych obserwacji wydaje się do przyjęcia synchronizacja: Cucuteni A3 i A4 — kultura Tiszapolgar, Cucuteni A-B i częściowo B — kultura Bodrogkeresztur (I. Bogнар-Kutzian 1972, s. 200, 207, 208; M. Gimbutas 1965, s. 483) przy zastrzeżeniu, że Cucuteni B odpowiada kulturze Bodrogkeresztur B (V. Dumitrescu 1969, s. 97).

Z powyższą synchronizacją nie stoi w sprzeczności zaobserwowany w kulturze Tiszapolgar B import ze środowiska trypolskiego makrolitycznych wiórów i narzędzi z krzemienia wołyńskiego (I. Bogнар-Kutzian 1972, s. 137). Co prawda bardzo upowszechnione jest przekonanie o dokonaniu się przełomu metrycznego w krzemieniarstwie trypolskim (przemysł makrolityczny) dopiero na etapie B/II (= Trypole B/I-B/II = Cucuteni A-B), warto jednak zaznaczyć, że przełom taki nastąpił nad dolnym Dunajem w późnych fazach kultury Boian i charakteryzuje krzemieniarstwo kultury Gumelnița (D. Berciu 1961, ryc. 166 in.). Już w materiale z Łuki Wróbliewieckiej (Trypole A2-Precucuteni III) pojawiają się wióry i wiórowce o długości przewyższającej 10 cm, drapacze na masywnych wiórach o długości do 8,5 cm oraz tak charakterystyczne narzędzia, jak wiórowce zbieżne (S. M. Bibikov 1953, tabl. 4a, b, V, m; 5; 11). Podobne cechy charakteryzują narzędzia z krzemienia importowanego z Dobruży, występujące w materiałach z Nowyje Ruseszti (Trypole B/II, 2 — Cucuteni A1-A2 i A3 — V. I. Markevič 1970, s. 56) oraz w Hăbășești (Cucuteni A3 — V. Dumitrescu 1954, ryc. 11). Wybitnie makrolityczny charakter posiadają materiały z Niezwiska 1 (Trypole B/III — Cucuteni A4), gdzie obok wyżej wymienionych cech pojawiają się czworościenne siekiery krzemienne (E. K. Cernyš 1962, ryc. 20). Powyższe obserwacje potwierdzają możliwość synchronizacji kultury Tiszapolgar B z kulturą Cucuteni A3-A4.

Przypominamy, że kulturę Tiszapolgar datuje się na 3600/3500-3300/3200 B.C., kulturę Bodrogkeresztur zaś na 3300/3200-2900/2800 B.C. (I. Bogнар-Kutzian 1972, s. 210-211), natomiast V. Dumitrescu określa chronologię kultury Cucuteni A3-A4 na ok. 3500-3250, a Cucuteni A-B na 3250-3100 B.C. (V. Dumitrescu 1974, tab. 2). Powyższe datowania zgodne są z synchronizacją pomiędzy wymienionymi kulturami. Daty ^{14}C wskazują, że przełom pomiędzy Cucuteni A-B i B umieszczać należy pomiędzy 3150 ± 50 B.C. (Kliszczew) a 3000 ± 60 B.C. (Valea Lupului).

O ile w miarę dokładnie określić możemy początki etapu Cucuteni B-Trypole C/I, to znacznie trudniej jest uczynić to odnośnie do jego zakończenia (najmłodsza data 2840 ± 100 Jewminki — V.A. Kruc 1977, s. 147). W pewnym sensie pomocnym tu może być typ Żwaniec-Kubań

umieszczany na pograniczu Trypola C/I i C/II (T. G. Movša 1970, s. 93; V. G. Zbenovič 1976, s. 25, 30). W ceramice ze stanowisk tej fazy (Kosteszti IV, Brynzeny-Cyganka) stwierdzono występowanie wyraźnych elementów (importy) z kręgu polgarskiego. Analiza materiału doprowadziła badaczy do trudnej do przyjęcia hipotezy o możliwości dotrwania kultury Tiszapolgar do początków Trypola C/II (V. S. Titov, V. I. Markevič 1974, s. 163). Niemniej jednak autorzy wskazują również na pewne cechy materiału ceramicznego oraz występowanie siekierok miedzianych typu Szakalhat (typ Sălacea wg A. Vulpe) świadczące o istnieniu związków z późną kulturą Bodrogkeresztur i grupą Hunyadi-halom (V. S. Titov, V. I. Markevič 1974, s. 159-161). Siekierki typu Sălacea wystąpiły także w etapie Trypola C/II: Horodiștea (A. Vulpe 1974, s. 222).

Za niezbyt odległą pozycją chronologiczną typu Żwaniec-Kubań w stosunku do Cucuteni A-B2 przemawiają pewne elementy ornamentyki. Chodzi konkretnie o stylistykę w przedstawianiu postaci kobiecych na ceramice malowanej ze Żwańca i Kosteszti II mających najbliższe analogie w Traian-Dealul Fintinilor i Nedeia-Ghelăiești (T. G. Movša 1980 s. 187; H. Dumitrescu 1960, s. 31, ryc. 1-3; Ș. Cucuș 1973, ryc. 77). W pełni potwierdza to wczesną chronologię i bardzo silne związki typu Żwaniec-Kubań z etapem Cucuteni B-Trypole C/I oraz podkreśla znaczenie międzyrzecza Prutu i Dniestru w wytworzeniu się stylistyki ceramiki malowanej charakterystycznej dla Trypola C/II. Ciekawe jest również, że pierwowzorem antropomorficznej grzechotki z cmentarzyska w Wychwatincach (Trypole C/II — T. S. Passek 1961a, ryc. 45:5) mogą być „naczynia antropomorficzne” ze środowiska kultury Gumelnița B1 współczesnej Cucuteni A-B (D. Berciu 1961, ryc. 246; E. Comșa 1976, ryc. 23a).

Wydaje się, że nie popełnimy dużego błędu datując schyłek Cucuteni B-Trypole C/I na około 2800-2700 B.C., z zastrzeżeniem, że etap ten nad środkowym Dnieprem trwał prawdopodobnie dłużej. W tych ramach chronologicznych mieści się najprawdopodobniej faza przejściowa Trypole C/I-C/II — typ Żwaniec-Kubań.

Sugeruje się niekiedy możliwość częściowej współczesności Cucuteni B i Trypola C/II (V. Dumitrescu 1963, s. 306). W ten sposób należałoby chyba także rozumieć wprowadzenie etapu γ /I- γ /II przez T. S. Passek (1961a). Znane są przypadki współwystępowania w osadach materiałów datowanych na Cucuteni B — Trypole C/I i „ceramiki typu Horodsk”: Tîrgu Ocna-Podei, Poliwanow Jar I (C. Matas 1964, s. 46, ryc. 30, 31; T. A. Popova 1979, s. 71), co jest interpretowane jako istnienie dwu faz osadnictwa (np. wyróżnienie dwu faz w Poliwanow Jar I). Niemniej może to również przemawiać za hipotezą V. Dumitrescu. Np., ustalając pozycję chronologiczną Poliwanow Jar I T. A. Popova nie rozbija już tego horyzontu na fazy i synchronizuje go z horyzontem Usatowo-Horodsk i kulturą Cernavoda, a więc z Trypołem C/II (T. A. Popova 1979,

s. 72). Ponadto ceramika malowana występująca w osadach w Horodiștea i Erbiceni, zaliczanych do najpóźniejszego horyzontu Trypola C/II (V. G. Zbenovič 1976; T. G. Movša 1972) wykazuje silne zbieżności z ceramiką Cucuteni B2 (M. Dinu 1968, s. 135, ryc. 1 i 2). Istnieje jednak możliwość, że „późna” ceramika na wspomnianych stanowiskach jest w rzeczywistości zapożyczona z kultury Cernavoda I (S. Mornitz, P. Roman 1968, s. 120) i poświadcza jedynie synchronizację tej kultury z Cucuteni B.

Przy omawianiu periodyzacji KC-T przedstawiono już wątpliwości co do zasadności szczegółowego podziału terytorialno-chronologicznego Trypola C/II oraz wysunięto przypuszczenie o częściowej współczesności „horyzontu Wychwatincy-Usatowo” oraz tzw. „grupy północnej” i typu Horodsk. Zajmiemy się więc tutaj głównie problemem datowania schyłku Trypola C/II, którego początek naszym zdaniem datuje typ Żwaniec-Kubań na ok. 2800/2700 B.C.

W literaturze radzieckiej panuje przekonanie o trwaniu Trypola C/II do początku epoki brązu (T. S. Passek 1961b), co odpowiada powszechnemu datowaniu tego etapu na 2 poł. III tysiąclecia (V. G. Zbenovič 1976, s. 43). Za takim datowaniem przemawiać mają daty ^{14}C — 2450 ± 100 B.C. i 2390 ± 65 B.C. ze stanowiska Majaki zaliczanego do typu Usatowo. Od schematu odbiega jedynie ujęcie T. A. Popowej (1979, s. 71), która Poliwanow Jar I (uwzględniając materiały analogiczne do Usatowa) datuje na 1 poł. III tysiąclecia. Pogląd ten zyskuje poparcie w dacie 2630 ± 60 B.C. z Danku. Stanowisko to synchronizowane jest z końcową fazą rozwoju cmentarzyska w Wychwatincach i częściowo ze stanowiskiem Majaki, a więc późną fazą „horyzontu Wychwatincy-Usatowo” (V. G. Zbenovič 1976, s. 41, V. D. Dergačev 1978, s. 63).

Powszechnie uznaje się synchronizację pomiędzy Usatowo-Foltești I (Trypole C/II) a kulturą Cernavoda I i kulturą Ezero (E. Morintz, P. Roman 1970, s. 557; V. G. Zbenovič 1971, s. 192; T. A. Popova 1979, s. 72). Daty ^{14}C z Cernavoda i Ezero sięgają okresu 2600-2500 B.C., ale prawdopodobnie nie wyznaczają chronologii najstarszych materiałów kultury Cernavoda I (V. Dumitrescu 1974, s. 33, 38). Stąd początki tej kultury datowane są niekiedy znacznie wcześniej, tj. na ok. 3000 B.C., co pozwala synchronizować je także z Cucuteni B (S. Morintz, P. Roman 1969, s. 68; V. Dumitrescu 1974, tab. 2). Na takie określenie chronologii początków wspomnianej kultury wpływa z pewnością okoliczność, iż obserwuje się bezpośrednie następstwo pomiędzy kulturami Gumelnița i Cernavoda, jakkolwiek obserwacje te nie zostały potwierdzone dotąd datowaniami ^{14}C (por. Wulkaneszti — Le 640: 3350 ± 60 B.C.; — Ezero — Bln 424: 2625 ± 80 B.C. — P. M. Doluchanov, V. I. Timofeev 1972). W konsekwencji schyłek kultury Cernavoda I (współczesnej Trypolu C/I i C/II) datowany jest na ok. 2600-2500 B.C. i wyprzedza „okres przejściowy do wczesnego brązu”, do którego zaliczane są: kompleks Baden-Çoțofeni, kultura Cernavoda II-Foltești II oraz kultura amfor kulistych

(KAK — D. Berciu 1961, s. 12; S. Morintz, P. Roman 1969, s. 68). Do tego ostatniego horyzontu odnoszą się daty ^{14}C uzyskane z Cernavoda i Ezero od Bln 424: 2625 ± 80 B.C. do Bln 725: 2170 ± 100 B.C. Ściśle odpowiada im datowanie kultury Baden: Bln 476: 2565 ± 80 (Oszentivan) — KN 145: 2160 ± 160 (Pivnica — P. M. Doluchanov, V. I. Timofeev 1972, s. 53), z tym że kultura Coțofeni synchronizowana jest z młodszymi etapami kultury Baden.

Istnieje zasadnicza zgodność opinii co do młodszego wieku KAK w stosunku do Trypola C/II zarówno w Mołdawii, jak i na Podolu i Wołyniu (J. M. Zacharuk 1962, s. 51; 1971, s. 186; D. J. Telegin 1972, tab. 1; S. Morintz, P. Roman 1969, s. 68). Wyjątkowy jest pogląd jakoby „unifikacja kulturowa późnego Trypola” nastąpiła w wyniku zagrożenia ze strony KAK (Pervisna archeologia 1971, s. 179). Podobne przekonanie o starszeństwie Trypola C/II w stosunku do kultury ceramiki sznurowej (KCS) połączone jest z hipotezami o znacznym wpływie kultury Trypole na genezę KCS na Podkarpaciu i nad środkowym Dnieprem (T. G. Movša 1972, s. 22; D. J. Telegin, 1972), choć wskazywane są i oddziaływania idące z KCS do kultury Trypole (T. G. Movša 1972, s. 23).

Obie kultury na terenie ZSRR i Rumunii nie posiadają oznaczeń ^{14}C . Na podstawie datowań znalezisk środkowoeuropejskich, a szczególnie pochodzących z Polski południowo-wschodniej, chronologię KAK można określić na 2500-2200 B.C., KCS zaś na 2600-1800 B.C. (P. M. Doluchanov, V. I. Timofeev 1972, s. 58; J. Kruk 1980, s. 26). Na marginesie można jedynie dodać, że dla okresu neolitu znamy tylko dwa przypadki kultur przedostających się z kierunku zachodniego po łuku Karpat do Mołdawii: KCWR oraz KAK. Możliwe, że oba te zjawiska wyznaczają początek i koniec rozwoju KC-T. Za takim przypuszczeniem dodatkowo przemawiać może bardzo ściśle pokrywanie się zasięgów terytorialnych KAK i tzw. „grupy północnej” oraz typu Horodsk (Pervisna archeologia 1971, mapa 5 i 6). Z kolei wykluczanie się terytorialne zasięgów KAK i KCS może wskazywać na częściową współczesność tych dwu kultur (Pervisna archeologia 1971, mapa 6 i 7; J. Machnik 1979, s. 57) ⁶.

Nie budzi wątpliwości późniejsza pozycja chronologiczna kultury środkowodnieprowskiej w stosunku do Trypola C/II. Wczesna faza tej kultury datowana jest na 2400-2100 B.C. (J. J. Artemenko 1967, s. 106).

Zgromadzone powyżej dane przemawiają za datowaniem schyłku Trypola C/II na ok. 2500/2400 B.C. Nie stoi to więc w sprzeczności z datami ^{14}C ze stanowiska Majaki. Wydaje się nawet, że w niezwykle skomplikowanej sytuacji kulturowej na terenach zajmowanych przez KC-T i obszarach sąsiednich nie da się podać dokładnej cezurę chronologicznej kończącej rozwój kompleksu Horodiștea-Foltești-Trypole C/II na całym

⁶ Wg pierwszej z cytowanych publikacji zasięgi obu kultur pokrywają się na obszarze Wołynia. Wynika to z zaliczenia do KCS wczesnobrązowych kultur Strzyżów i Gródek-Zdołbice.

Tabela 16. Periodyzacja i chronologia kultury Cucuteni-Tripole

Table 16. Division into periods and the chronology of the Cucuteni-Tripolye culture

Cucuteni			Trypole			
¹⁴ C	Stanowiska	Etap – Faza	Etap – Faza	Stanowiska		
2400	2390 ± 65 2450 ± 100	Horodișteța, Foltești	kultura Horodișteța- Foltești	C/II	Kasperowce Cwikłowce Horodsk	Majaki Usatowo Wychwatincy
2700	2630 ± 60					
2800	2840 ± 100 2920 ± 100	Valea Lupului	B3	C/I	Żwaniec, Kubań, Łozy, Kostaszi, Trojanow	Kołomijszczyna I, Poliwanow Jar I, Stina 4, Czapajewka, Łukaszi, Suszkowka, Tomaszewka, Jewminki, Koszyłowce, Bilcze Złote
3000	3000 ± 60					
	3150 ± 50	Traian-Dealul, Fintinilor	A-B2	B/I-B/II 2	Poliwanow Jar II, Kliszczew	
		Corlăteni	A-B1	B/I-B/II 1	Solonczeny II2, Horodnica II, Szczerbaniwka, Zaleszczyki, Ko- lodistoje	
3250		Fedeleşeni	A4	B/13	Niezwisko 1	
	3380 ± 80 3395 ± 100 3405 ± 100	Hăbășești, Leca-Ungureni, Drăgușeni	A3	B/12	Poliwanow Jar III2, Nowyje Ruseszti I/2, Sabatinowka I	
3500	3490 ± 70 3535 ± 100 3590 ± 85	Izvoare II 1, Frumușica, Tirpești, Ariușd, Mărgineni	A1-A2	B/I 1	Poliwanow Jar III 1, Borisowka, Horodnica, Nowyje Ruseszti I/1, Karbuna (?)	
3600	3620 ± 100 3660 ± 55 3675 ± 50					
3700		Tirpești, Izvoare I2	Precucuteni III	A2	Łuka Wróbliewieckaja, Grienowka, Lenkowce	
3900				A1	Sabatinowka II, Gajworon, Aleksandrowka, Krasnostawka, Golerkany, Solonczeny, Biernowo Łuka	
		Izvoare I 1	Precucuteni II	typ Floreszti	Floreszti, Rogożany, Biernaszew- ka	
4100						
4200		Zănești	Precucuteni I			

obszarze jego występowania. Z ustaleń powyższych wynika jednak, że brak jest podstaw do przeciągania rozwoju późnego Trypola do schyłku III tys. p.n.e., a zwłaszcza do początku epoki brązu.

Podsumowaniem rezultatów studiów nad periodyzacją i chronologią KC-T jest tab. 16.

Celowo pominięto w dotychczasowych rozważaniach problem synchronizacji KC-T z KPL. Przypominamy, że w dotychczasowej literaturze kontrowersje wzbudzał fakt niezgodności datowań grupy południowo-wschodniej KPL i Trypola C/II przy czytelnej synchronizacji obu kultur w materiale zabytkowym. Po weryfikacji datowania i periody-

Tabela 17. Synchronizacja pomiędzy kulturą Cucuteni-Trypole oraz grupą południowo-wschodnią KPL

Table 17. Synchronization between the Cucuteni-Tripolye culture and the south-eastern TRB group

	KPL — grupa południowo-wschodnia		Kultura Cucuteni -Trypole
	Małopolska Zachodnia	Wołyń Zachodni	Wołyń-Podole
2300	Faza późna — elementy badawcze	↑	↑
2400			?
2500	elementy bołerazkie	↑ ?	C/II
2700			↑ ?
2800	Faza klasyczna		C/I-C/II
3000			C/I
3100			

zacji KC-T uzyskano synchronizację pomiędzy obiema kulturami przedstawioną w tab. 17. Wydaje się ona dostatecznie wyjaśniać związki pomiędzy fazą klasyczną KPL a Trypołem C/I-C/II i C/II. Wyjaśnienie czy i jakie związki zachodziły pomiędzy KPL a Trypołem C/I należy do przyszłych badań.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

Wykaz skrótów

- „AAC” — „Acta Archaeologica Carpathica”, Kraków
 „AAH” — „Acta Archaeologica Hungarica”, Budapest
 „APolski” — „Archeologia Polski”, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk

- „KS” — „Kratkie Soobščeniya”, Moskva
 „KSIA” — „Kratkie Soobščeniya Instituta Archeologii”, Kiev
 „MDAPiV” — „Materiali i doslidžennja z archeologii Prikarpat'tja i Volini”, Kiiv
 „MIA” — „Materialy i issledovanija po archeologii SSSR”, Moskva
 „PMMAE” — „Prace i Materialy Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna”, Łódź
 „SA” — „Sovetskaja Archeologija”, Moskva
 „SCiV” — „Studii și Cercetări de Istorie Veche”, București
 „WA” — „Wiadomości Archeologiczne”, Warszawa

Literatura

- Aleksandrescu A.
 1961 *O vtoroj faze dokukutenskoj kul'tury*, „Dacia” (NS), t. 5, s. 21-37.
- Artemenko J. J.
 1967 *Plemena verchnego i srednego Podneprov'ja v epochu bronzy*, „MIA”, No 148.
- Bakker J. A., Vogel J. C., Wiślański T.
 1969 *TRE and other C14 Dates from Poland (ca. 4300-1350 BC and 800-900 AD)*, „Helinium”, t. 9, s. 3-27, 209-238.
- Berciu D.
 1961 *Contribuții la problemele neoliticului in Romania in lumina noilor cercetări*, București.
- Bibikov S. M.
 1953 *Rannetripol'skoe poselenie Luka-Vrubleveckaja na Dnestre*, „MIA”, No 38.
 1971 *Rannij etap tripil'skoj kul'turi*, [w:] *Pervisna archeologija*, s. 150-165.
- Bognar-Kutzian I.
 1972 *The Early Copper Age Tiszapolgar Culture in the Carpathian Basin*, Budapest.
- Brjusov A. J.
 1952 *Očerki po istorii plemen Evropejskoj časti SSSR v neolitičeskiju epochu*, Moskva.
- Chvojko V. V.
 1901 *Kamennyj vek Srednego Pridneprov'ja*, Trudy XI Archeologičeskogo s'ezda, t. I, Moskva.
- Comșa E.
 1957 *Stadiul cercetărilor cu privire la faza Giulești a culturii Boian*, „SCiV”, t. 8, s. 27-47.
 1962 *K voprosu ob otnositel'noj chronologii i o razvitii neolitičeskich kul'tur na jugo-vostoke RNR i na vostoke N.R. Bolgaria*, „Dacia” (N.S.), t. 6, s. 53-85.
 1974 *Istoria comunităților culturii Boian*, București.
 1976 *Quelques considérations sur la culture Gumelnița (L'agglomération Măgura Jilavei)*, „Dacia” (N.S.), t. 20, s. 105-128.
- Cucoș Ș.
 1973 *Céramique néolithique du Musée Archéologique de Piatra Neamț, Piatra Neamț*.
- Černyš E. K.
 1962 *K istorii naselenija eneolitičeskogo vremeni v Srednem Pridnestrov'e*, „MIA”, No 102.

Danilenko V. N.

1962 *Archeologičeskie issledovanija v zonach stroitel'stva GES na Južnom Buge v 1959-1960 gg*, „KSIA”, No 12, s. 23-27.

1969 *Neolit Ukrainy*, Kiev.

ergačev V. O.

1978 *Pizn'otripil'ski mogil'niki Danku v Moldavii*, „Archeologija”, No 28, s. 56-65.

Diamandi G.

1899 *Station préhistorique de Cucuteni*, „Bulletin de la Société d'Anthropologie de Paris”, t. 12, s. 582 n.

Dinu M.

1968 *Quelques considérations sur la période de transition du néolithique à l'âge du bronze sur la territoire de la Moldavie*”, „Dacia” (N.S.), t. 12, s. 129-139.

Doluchanov P. M., Timofeev V. I.

1972 *Absolutnaja chronologija neolita Evrazji*, [w:] *Problemy absolutnogo datirovanija v archeologii*, Moskva, s. 28-75.

Dumitrescu H.

1957 *Contribuții la probleme originii culturii Precucuteni*, „SCIV”, t. 8, s. 53-73.

1960 *Antropomorfnye izobraženija na sosudach iz Trajana*, „Dacia” (N.S.), t. 4, s. 31-36.

Dumitrescu V.

1954 *Hăbășești. Monografie arheologică*, București.

1963 *Originea și evoluția culturii Cucuteni-Tripolie*, „SCIV”, No 1-2, s. 51-75, 285-307.

1964 a *Considérations et données nouvelles sur le problème du synchronisme des civilisations de Cucuteni et de Gumelnița*, „Dacia” (N.S.), t. 8, s. 53-66.

1964 b *Origine et évolution de la civilisation de Cucuteni-Tripolie*, „Archeologia”, t. 14, s. 1-37.

1969 *Betrachtungen zur chronologischen Ansetzung des Cucuteni-Kultur im Verhältnis zu den Nachbarkulturen*, „Studijne zvesti”, t. 17, s. 87-103.

1974 *Cronologia absolută a eneoliticului românesc în lumina datelor C14*, „Alpum”, t. 12, s. 23-40.

Gimbutas M.

1965 *The Relative Chronology of Neolithic and Chalcolithic Cultures in Eastern Europe North of the Balkan Peninsula and the Black Sea*, [w:] *Chronologies in Old World Archeology*, R. W. Ehrlich (red.), Chicago.

Gurba J.

1973 *Kultura wolyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sec. F, t. 28, s. 83-94.

Jażdżewski K.

1958 *Uwagi ogólne o osadzie neolitycznej w Gródku Nadbużnym w powiecie hrubieszowskim (stanowisko 1C)*, „APolski”, t. 2, z. 2, s. 279-284.

Kowalczyk J.

1968 *Dwa zespoły neolityczne datowane radiowęglem*, „WA”, t. 33, s. 368-376.

Kozłowski J. K.

1974 *Über die Untersuchungen der östlichen Peripherien der Linien-Bandkeramik-Kultur*, „AAC”, t. 14, s. 5-55.

- Kruc V. A.
1977 *Pozdnetripol'skie pamjatniki Srednego Podneprov'ja*, Kiev.
- Kruk J.
1980 *Gospodarka w Polsce południowo-wschodniej w V-III tysiącleciu p.n.e.*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk.
- Kulczycka-Leciejewiczowa A.
1979 *Pierwsze społeczeństwa rolnicze na ziemiach polskich. Kultury kręgu naddunajskiego*, [w:] *Prahistoria ziem polskich*, t. II, Neolit, W. Hensel, T. Wiślański (red.), Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, s. 19-164.
- Lagodovska O. F.
1947 *Usativska kul'tura ta ii misce v archeologičnomu minulomu Ukrainy*, „Vistnik AN URSS”, No 6.
- Machnik J.
1979 *Ze studiów nad kulturą ceramiki sznurowej w dorzeczu górnego Dniestru*, „AAC”, t. 19, s. 51-70.
- Majewski K.
1947 *Studia nad kulturą trypolską*, „Archeologia”, t. 1, s. 93-138.
- Makkay J.
1976 *Problems concerning copper age chronology in the Carpathian basin*, „AAH”, t. 28, s. 251-300.
- Marinescu-Bilcu S.
1974 *Cultura Precucuteni pe teritoriul Romaniei*, Biblioteca de archeologia, No 22, București.
- Markevič V. I.
1970 *Mnogoslojnoe poselenie Novye Rusești I*, „KS”, No 123, s. 56-68.
- Matasă C.
1964 *Așezarea eneolitică Cucuteni B de la Tîrgu Ocna-Podei*, „Arheologia Moldovei”, t. 2-3, s. 11-16.
- Milisauskas S., Kruk J.
1977 *Archaeological Excavations at the Funnel Beaker (TRB) Site of Bronocice*, „Archaeologia Polona”, t. 18, s. 205-228.
- Monah D.
1978 *Datarea prin C14 a etapei Cucuteni A2*, „Studii și cercetări de Istorie Veche și arheologie”, t. 29, s. 33-41.
- Morintz S., Roman P.
1968 *Aspekte des Ausgangs des Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niderdonau*, „Dacia” (N.S.), t. 12, s. 45-129.
1969 *Über die Chronologie der Übergangszeit vom Äneolithikum zur Bronzezeit in Rumänien*, „Dacia” (N.S.), t. 13, s. 61-71.
1970 *Cu privire la cronologia perioadei de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului in România*, „SCIV”, t. 21, s. 557-570.
- Movša T. G.
1968 *Raskopki tripol'skogo poselenija v s. Žvanec*, *Archeologičeskie issledovanija na Ukraine v 1967 godu*, Kiev, s. 95-97.
1970 *Pozdnetripol'skoje poselene v s. Žvanec*, „KS”, No 123, s. 84-93.
1971 a *Serednij etap tripol'skoj kul'turi*, [w:] *Pervisna archeologija*, s. 165-177.
1971 b *Pam'jarki tipu Kolomijščina I*, [w:] *Pervisna archeologija*, s. 193-197.
1971 c *O severnoj gruppe pozdnetripol'skich pamjatnikov*, „SA”, No 1, s. 31-54.
1972 *Periodizacija i chronologija serednego ta piznogo Tripillja*, „Archeologija”, No 5, s. 3-23.
1980 *Novye dannje po ideologii Tripol'sko-Kukutenskich plemen*, [w:] *Pervobytnaja archeologija — poiski i nachodki*, Kiev, s. 185-198.

- Passek T. S.
 1949 *Periodizacija trypol'skich poselenij*, „MIA”, No 10.
 1961a *Rannezemledel'českie (tripol'skie) plemena Podnestrov'ja*, „MIA”, No 84.
 1961b *Problemy eneolita jugo-zapada Vostočnoj Evropy*, [w:] *L'Europe à la fin de l'Âge de la Pierre*, Praha s. 137.
- Peleščišin M. A.
 1971 *Kul'tura liščastogo posudu*, [w:] *Pervisna archeologija*, s. 231-240.
Pervisna archeologija
 1971 *Archeologija Ukrajskoj RSR*, t. I, Kiiv.
- Popova T. A.
 1979 *Chronologija Polivavov Jara i eë značenie dlja periodizacij Tripol'skoj kul'tury*, „KS”, No 157, s. 69.
- Ryndina N. V.
 1970 *Mednyj import epochi razvitogo Tripol'ja*, „KS”, No 123, s. 15-22.
- Sergeev G. P.
 1963 *Rannetripol'skij klad u s. Karbuna*, „SA”, No 1, s. 135-151.
- Šiška S.
 1970 *Kul'tury polgarskeho okruhu v eneolite*, [w:] *Slovensko v mladšej dobe kamennej*, Bratislava.
 1972 *Gräberfelder der Lažňany-Gruppe in der Slovakei*, „Slovenská archeológia”, t. 20, s. 107-175.
- Šmaglij N. M.
 1960 *O planirovke pozdnetripol'skich poselenii Vostočnoj Volyni*, „KSIA”, No 9, s. 52-55.
 1971 *Pam'jatki gorod'skogo tipu*, [w:] *Pervisna archeologija*, s. 205-210.
- Telegin D. J.
 1972 *K voprosu o kul'turno-territorial'nom členenii i periodizaciji neolitičeskich pamjatnikov Ukrainy i Belorussii*, „PMMAE”, No 19, s. 5-10.
- Titov V. S.
 1974 *Problema chronologii neolita i eneolita jugovostočnoj Evropy*, „SA”, No 4, s. 23-47.
- Titov S. V.
 1974 *Novye dannye o zapadnyh svjazjach pozdnego Tripol'ja*, „SA”, No 3, s. 150-163.
- Vinogradova N. M.
 1972 *Pamjatniki perechodnogo etapa Tripol'ja B/I-B/II v Podnestrov'e*, „SA”, No 1, s. 36-55.
- Vulpe A.
 1964 *Cu privire la chronologia topoarelor de aramă cu brațele „in cruce”*, „SCIV”, t. 15, s. 457-463.
 1974 *Inceputurile metalurgiei aramei in spațiul carpatodunărean*, „SCIV”, t. 24, s. 217-236.
- Zacharuk J. M.
 1959 *Do pitannja pro spivvidnošennja i zv'jazki miš kul'turoju liščastogo posudu ta tripil'skoju kul'turoju*, „MDAPiV”, No 2, s. 54-72.
 1962 *Voprosy chronologii kul'tur eneolita i rannej bronzy Prikarpat'ja i Volyni*, „KSIA”, No 12, s. 48-52.
 1971 *Pam'jatki kasperivs'kogo tipu*, [w:] *Pervisna archeologija*, s. 183-187.
- Zaec I. I.
 1974 *Tripol'skoje poselene Kliščev na Južnom Buge (B/I-B/II)*, „SA”, No 4, s. 180-200.
- Zbenovič V. G.
 1966 *Pro kindžali usativ'skogo tipu*, „Archeologija”, No 20, s. 38-46.
 1971 *Pam'jatki usativ'skogo tipu*, [w:] *Pervisna archeologija*, s. 187-193.

- 1972 *Chronologija pizn'ogo Tripillja*, „Archeologija”, No 7, s. 3-22.
 1976 *Pozdnee Tripol'e i ego svjaz' s kul'turami Prikarpa'tja i Malopol'si*, „AAC”, t. 16, s. 21-56.
 1980 *K probleme proischozdenija tripol'skoj kul'tury*, [w:] *Pervobytnaja archeologija — poiski i nachodki*, Kiev, s. 124-145.

SŁAWOMIR JASTRZEBSKI

REMARKS CONCERNING THE CHRONOLOGY AND DIVISION INTO PERIODS
 OF THE CUCUTENI-TRIPOLYE CULTURE

S u m m a r y

The Cucuteni-Tripolye culture (KC-T) constitutes the north-eastern part of the north Balkan cultures with painted ceramics. Its influence on the Tiszapolgar and Bodrogkeresztur cultures as well as the Volynian-Lublin painted ceramic culture has been recorded (I. Bogнар-Kutzian 1972; S. Šiška 1970; A. Kulczycka-Lecieje-wiczowa 1979). However, its connection with the south-eastern group of Funnel Beaker culture (TRB — K. Jażdżewski 1958; J. M. Zacharuk 1959; J. Kowalczyk 1968) is most explicit, at the same time, on the basis of the imports of the Tripolye ceramics to the TRB settlements in the upper Bug river-basin the so called classic phase of the south-eastern group of TRB is being synchronized with the C/II stage of the Tripolye culture. Yet although the classic phase of TRB is dated on the basis of dates ¹⁴C as more or less 3100-2500 BC (J. Kruk 1980), the C/II stage of the Tripolye culture is almost universally dated at about 2600-2000 BC (V. G. Zbenovič 1976). Therefore, one has to take into consideration quite vital discrepancies in the chronology of the Eneolit period on the territories of Poland and the Ukraine. Hence, it seems necessary to verify the KC-T system of chronology and division into periods (fig. 1).

The part of the paper devoted to the KC-T system of chronology begins with a discussion of different views in this respect and the process of their formation. Patterns of the entire KC-T division into periods or its individual stages have been presented as worked out by T. S. Passek (1949, 1961a — table 1, 2), V. Dumitrescu (1963 — table 3), V. N. Danilenko (1962 — table 4), V. I. Markevič (1970 — table 5), S. M. Bibikov (1971 — table 6), T. G. Movša (1971a, 1971c, 1972 — tables 7, 9, 11), team of authors of “Pervisna archeologija” (1971 — table 8), N. M. Vinogradova (1972 — table 12), V. G. Zbenovič (1976 — table 10), V. A. Kruk (1977 — table 13) and T. A. Popova (1979 — table 14).

The variety of chronological divisions suggested by different authors makes it difficult to present a uniform system of KC-T periods.

In order to establish the internal division of the early stage of KC-T it is important to classify culturally the materials from the localities Zănești, Izvoare I/1 and Florești up to the Boian-Giulești (S. M. Bibikov 1971), or Precucuteni-Tripolye A (V. Dumitrescu 1963; V. N. Danilenko 1962; V. G. Zbenovič 1980) cultures. Regarding the latter of the two versions as better documented, we suggest the following division of the early stage of KC-T (compare table 16): Precucuteni I — (lack of materials concerning this phase on the territory of the USSR), Precucuteni II — Florești type, Precucuteni III — Tripolye A1 and A2.

The division of the Cucuteni A — Tripolye B/I stage into periods was based

on the patterns suggested by V. Dumitrescu (1963) and T. A. Popova (1979 — compare tables 3, 14, 15): Cucuteni A1 and A2 — Tripolye B/II, Cucuteni A3 — Tripolye B/I2, Cucuteni A4 — Tripolye B/I3, whereas the division of the Cucuteni A-B — Tripolye B/I-B/II stage was based on the N. M. Vinogradova's paradigm (1972 — compare tables 12, 16): Cucuteni A-B1 — Tripolye B/I-B/II1, Cucuteni A-B2 — Tripolye B/I-B/II2. Differentiating the B/I-B/II stage of the Tripolye culture N. M. Vinogradova placed here the majority of localities classified in older literature as belonging to the B/II stage. Only localities displaying links with the older phases of Cucuteni B (compare table 16) were incorporated into the B/II stage. The Cucuteni B stage is also synchronized with the C/I phase of the Tripolye culture within which we differentiate the following "types" (cultural groups): Kozyłowce, Suškovka-Tomaševka, Kolomijščina I, Kanonča-Pekary, Čapaevka and Lukaši.

The C/II stage of the Tripolye culture is represented on the territory of Romania by the separate culture Horodiștea-Foltești. At the roots of the formation of the latter there lie strong cultural and economic changes following the Cucuteni B — Tripolye C/I phase. One observes in this period the phenomenon of the "expansion" of the Tripolye culture into steppe territories and the forest areas. The cultural affiliation of the thus formed new groups on these territories is being discussed ("types" or "cultures": Usatovo, Sofievka, Horodsk — compare O. F. Lagodovs'ka 1947; A. J. Brjusov 1952).

The "Zvanec-Kuban type" shows strong connection with the preceding stage, regarded as the oldest within the C/II stage of the Tripolye culture (phase C/I-C/II), and limited territorially to the area between the rivers Prut and Dniestr in their middle course (T. G. Movša 1971c; V. G. Zbenovič 1976). There exist attempts of further chronological divisions of the C/II stage, by introducing, among others, the concept of the "northern group" which was to comprise the most recent materials concerning the Tripolye C/II (T. G. Movša 1971c), or by distinguishing the "horizons": the older — "Vychvatincy-Usatovo" and the younger — "Horodsk-Horodiștea" (V. G. Zbenovič 1976). However, as the above-mentioned "horizons" to a large extent exclude each other territorially (fig. 2), there exist a possibility of their partial simultaneousness.

In order to define the absolute chronology of KC-T we may take recourse to 16 radiocarbon dates at our disposal (table 15). They are dating Cucuteni A1-A2 — Tripolye B/I at about 3700/3600-3500 BC and the beginning of Cucuteni B — Tripolye C/I at about 3100 BC. The three dates referring to the latter stage belong to the period between 3000 ± 60 BC and 2840 ± 100 BC. The dates obtained for the C/II phase of the Tripolye culture comprise the time span from 2630 ± 60 BC up to 2390 ± 65 BC (compare table 16).

Due to an uneven spreading of the ^{14}C dates we may look for more accurate definitions of chronological caesuras between individual stages and phases of KC-T on the basis of relative chronology.

In order to establish the dating system of the beginnings of KC-T the most important thing is to confirm the simultaneousness of the Precucuteni I and II phases with the Vinča-Turdaș culture (its decline is dated at about 4100-3950 BC) and their seniority with relation to the Spanțov phase of the Boian culture dated at about 4050-3600 BC (A. Aleksandrescu 1961; V. Dumitrescu 1974; S. V. Titov 1974). Hence the beginning of the formation of KC-T may be referred to the last centuries of the V millenium (probably around 4200 BC), whereas the period of the stabilization and expansion of this culture (Precucuteni III — Tripolye A) should be dated at around 4000/3900-3700 BC (compare V. Dumitrescu 1974; V. G. Zbenovič 1980).

The above suggested dating of Cucuteni A1-A2 — Tripolye B/II at 3700/3600-

-3500 BC finds additional confirmation in the chronology synchronized with this phase and also partially with Precucuteni III and Cucuteni A3, the Gumelnita A2 culture — 3800/3750-3400/3350 BC (V. Dumitrescu 1974; P. M. Doluchanov, V. I. Timofeev 1972). The above synchronization and the ^{14}C dates from Drăgușeni, Leca-Ungureni and Hăbășești allow us to date Cucuteni A3 — Tripolye B/12 at about 3500/3450-3350 BC (compare V. Dumitrescu 1974).

We can define approximately the chronology of the Cucuteni A3 — Tripolye B/13 phase at about 3350-3250 BC and the Cucuteni A-B — Tripolye B/I-B/II stage at around 3250-3100 BC. The analysis of the occurrence of copper objects in KC-T and in the Tiszapolgar and Bodrogkeresztur cultures did not help to make the dating more precise, chiefly due to the lack of radiocarbon determination for the latter cultures. On this basis it was only possible to establish the synchronization: Tiszapolgar — Cucuteni A3-A4, Bodrogkeresztur A — Cucuteni A-B, Bodrogkeresztur B — Cucuteni B (compare M. Gimbutas 1965; V. Dumitrescu 1969; N. V. Ryndina 1970; I. Bognar-Kutzian 1972; A. Vulpe 1974).

The beginnings of the Cucuteni B — Tripolye C/I stage should be placed between the dates 3150 ± 50 BC (Kliščev) and 3000 ± 60 BC (Valea Lupului), most probably around 3100 BC, whereas its decline between the dates 2840 ± 100 (Jevminki) and 2630 ± 60 BC (Danku). In establishing this second caesura the "Žvanec-Kuban' type" may be of help (the transitional stage C/I-C/II of the Tripolye culture). On the basis of the ceramic imports and the occurrence of axes of the Szakalhat type, one can synchronize the "Žvanec Kuban' type" with the late phase of the Bodrogkeresztur culture whose decline dates back to around 2900/2800 BC (S. V. Titov, V. I. Markovič 1974). The above data permit one to place the transition between the stages Tripolye C/I (Cucuteni B) and Tripolye C/II around 2800/2700 BC.

In defining the chronology of the decline of the Tripolye C/II — Horodiștea-Foltești culture one may be helped by its synchronization with the Cernavoda I and Ezero cultures which are recently dated at around 3000-2600/2500 BC (S. Morintz, P. Roman 1969). It is generally assumed that the Tripolye culture is older than the Globular Amphora culture (around 2500-2200 BC), the Corded Ware culture (around 2600-1800 BC) and the middle-Dniepr culture (the early phase around 2400-2100 BC — compare J. J. Artemenko 1967; S. Morintz, P. Roman 1969; J. M. Zacharuk 1971; D. J. Telegin 1972). The above data confirm the dating of the decline of the C/II stage at around 2500/2400 BC, although the disappearance of the Tripolye culture did not have to take place simultaneously on the entire territory of its occurrence.

After verifying the late stages of the Tripolye culture its resultant synchronization with TRB (table 17) explains the links between the two cultures evident in the archaeological material.

Mgr Sławomir Jastrzębski
Zakład Archeologii Polski
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej
20-031 Lublin, Pl. M. Skłodowskiej 4